

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Hamilton Alexander Roskeen GIBB

Orta Asya'da Arap Fetihleri

Oryantalist Klasikler; 5

Hamilton Alexander Roskeen GIBB

1895'te İskenderiye'de doğdu, İskoçya'da eğitim gördü ve yükseköğrenimini Edinburg Üniversitesi'nde Sâmi diller (İbranice, Arâmîce, Arapça) okuyarak tamamladı. 1922'de Londra Üniversitesi'nde doktora yaptı. 1937'den 1955 yılına kadar Oxford, 1955'ten 1964 yılına kadar Harvard Üniversitesi'nde Arapça profesörlüğü yaptı. 1971'de öldü.

Eserleri: *Arabic Literature: An Introduction* (Londra 1926), *The Arab Conquest in Central Asia* (Londra 1923), *Mohammedanism: An Historical Survey* (Oxford 1949); *The Life of Saadin* (London 1973), *Modern Trends in Islam* (Chicago 1947), Harold Soven'le birlikte *Islamic Society and the West I-II* (Oxford 1950).

Ankara Okulu Yayınları: 323

© Ankara Okulu Basım Yay. San. ve Tic. Ltd. Şti.

Oryantalist Klasikleri: 5

Editör: Mehmet Azimli

Dizgi, kapak: Ankara Dizgi Evi

Baskı, cilt, kapak baskısı: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

Birinci baskı: Aralık 2019

ISBN: 978-605-7596-34-5

Ankara Okulu Yayınları

Şehit Mehmet Baydar Sokak 2/A Maltepe/Ankara

Tel: (0312) 341 06 90 GSM: 0542 382 74 12

web: www.ankaraokulu.com

e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com

ankaraokuluyayinlari@gmail.com

Orta Asya'da Arap Fetihleri

Hamilton Alexander Roskeen GIBB

Çev. Prof. Dr. Hasan KURT

Ankara Okulu Yayınları

Ankara 2019

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN.....	7
ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ	9
ÖNSÖZ.....	15
I. BÖLÜM	
GİRİŞ	17
Ceyhun Havzası	17
Erken Dönem Tarihi	17
Siyasî Bölünmeler.....	21
Arapça Kaynaklar	28
II. BÖLÜM	
İLK AKINLAR	33
Aşağı Toharistan'ın Fethi.....	33
Buhârâ ve Soğd'un İlk Ele Geçirilişi.....	35
Arapların Çekilişi.....	43
III. BÖLÜM	
KUTEYBE'NİN FETİHLERİ.....	49
Aşağı Toharistan'ın Geri Alınışı	52
Buhârâ'nın Fethi.....	53
Takviye ve İleri Hareket.....	57
Seyhun Vilayetlerine Seferler.....	71
IV. BÖLÜM	
TÜRKLERİN KARŞI ATAĞI	83
V. BÖLÜM	
MÂVERÂÜNNEHİR'İN YENİDEN FETHİ.....	115
BİBLİYOGRAFYA	129
DİZİN	133

Ankara Okulu Yayınları'nın "Oryantalist-Klasikleri" projesi üst başlığı kapsamında yayımlanan serinin beşinci kitabı olarak, İngiliz müsteşrik Hamilton GIBB'in *ORTA ASYA'DA ARAP FETİHLERİ* adıyla tercüme edilen eserini sunuyoruz. Eser, yine titiz çalışmalarıyla dikkat çeken bir araştırmacıdan geliyor ve rivayet tahlilleriyle bir bölgenin fethini inceleme konusunda detaylı usüller sunuyor.

Eser, elimizdeki klasik dönem külliyyatını nasıl ve ne şekilde kullanabileceğimizi göstermesi açısından tarihçilere önemli hatırlatmalar yapıyor. Böylece günümüzde itina gösterilmeden yazılmış, popülerite maksatlı eserleri de okuma konusunda ince bir uyarıda bulunuyor. Çünkü tarihçilik, klasik kaynaklardaki verileri olduğu gibi alıp bir tarih inşası yapmaktan öte, verilerin tahlilleri, dönemsel faktörlerin gözetilmesi ve tarihsel bağlama uyumluluğunun incelenmesi yoluyla gerçeğe ulaşma işi olmalıdır. Rivayetlerin tahlilinden yola çıkarak sonuca ulaşmaya çalışan Hamilton GIBB'in eseriyle sizleri baş başa bırakıyoruz...

Hayırlara vesile olması dileğiyle...

Mehmet Azimli-2019

Çorum¹

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ

Orta Asya'nın Araplar tarafından fethi, Türkler için yeni bir dinî ve siyasî yapılanma sürecini başlatmıştır. Türk ve dünya tarihinde kalıcı izler bırakacak bir dönüm noktası olmuştur. Türk dünyası bu süreçte Araplarla kanlı çatışmalar yaşamışsa da sonraki dönemlerde iki taraf, ortak bir tarihin mimarları hâline gelmişlerdir. Türkler, yüzyıllarca İslâm dünyasının liderliğini yapmışlar; Selçuklular, Osmanlılar gibi birçok Müslüman Türk devleti kurup dünyanın sayılı ve saygın milletleri içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu ortak tarihî yolculuğun başlangıcından bu yana bin yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen hâlâ din, medeniyet ve siyaset sahnesindeki etkileri gözle görülür bir biçimde devam etmektedir. Böylesine büyük gelişmelere yol açmış bir tarihî sürecin köklerini araştırıp gün yüzüne çıkarmak, hiç kuşkusuz çok önemli olmalıdır.

H.A.R. Gibb, elimizdeki eserini kendi önsözünden de anlaşılacağı gibi, önce lisansüstü tez çalışması olarak hazırlamış; ardından da üzerinde birtakım düzenlemeler yaparak elimizdeki şekliyle yayınlamıştır. Bu ve benzeri çalışmalarla İslâm tarihi alanında birçok konunun aydınlanmasına ve eleştirel tarih anlayışının gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak kaynaklarda Mâverâünnehir bölgesinin Türk olduğuna dair açık seçik bilgiler bulunmasına rağmen, eserin giriş kısmında bölgenin İranlılığı/Fars/Pers olduğu konusunda ısrarlı bir tutum izlemektedir.

Gibb, bir taraftan Türk unvanları taşımalarına rağmen Semerkant hükümdarlarının Türk olmadıklarının hem Çin hem de Arap kaynaklarınca belli olduğunu, bir taraftan da Arap kaynaklarının Mâverâünnehir'deki düşmanlarının tarihî kökenlerini İranlılar, Türkler olduğuna yönelik bilgiler bu-

lunduğunu, fakat bunların yanıltıcı olduğunu öne sürmektedir. Yine Kuteybe'nin fetihlerini değerlendirirken, Arap tarihçilerin "Türkler" ifadesiyle, genel bir kural olarak tüm yerli halkı kastettiğini belirtmektedir. Arap tarihçilerinde bu anlayışın zaman zaman uygulandığı başka rivayetlerde de görülmektedir. Söz gelimi Abbasî Halifesi Müstaîn'in Bağdat'ta Tahiroğulları'ndan Muhammed b. Abdullah'a sığındığı sırada Sâmerrâ'daki Türklerle arasında çıkan çatışmaları rivayet ederken, Arap kaynakları bu anlayışı uygulamaktadır. Müstaîn'in tarafında da Türkler bulunduğu hâlde bu kaynaklarda onlardan etnik anlamda söz etmemekte/edilmemekte; yalnızca dinamik unsurunu Türklerin oluşturduğu Sâmerrâ tarafını ifade için "Türkler" nitelemesinde bulunmaktadır. Buradan da anlaşıldığı gibi Arap kaynaklarınca etnik nitelemelerde, hâkim kesim esas alınmaktadır.² Aynı durumun Gibb'in sözünü ettiği rivayetler için de geçerli olduğu düşünülebilir. Bütün bu rivayetlerin yanıltıcı olarak değerlendirilip yok sayılması pek doğru bir yöntem gibi gözükmemektedir.

Bu rivayetler Mâverâünnehir'in etnik yapısına ilişkin, kaynaklarda yer alan bilgilerin öyle sanıldığı gibi pek de net olmadığını göstermektedir. Ayrıca yazar, diğer toplulukların etnik kökenleri bir yana, V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hâkimiyet kuran Akhunların (Eftalitlerin) ve 557 yılından sonra Mâverâünnehir'de onların yerini alan Göktürklerin bile bölgedeki hâkimiyetinin demografik yapının biçimlenmesindeki rolünü hiç dikkate almamaktadır. Akhunların, bilinen Türk tarzı askerî sistemine göre yapılandıklarına ve böylelikle Türk olma ihtimallerinin pek de uzak olmadığına dikkat çekmektedir. Fakat onların hâkimiyet sürelerinin kısa olması dolayısıyla Soğdiyana üzerinde pek kalıcı etki bırakamadıklarını öne sürmektedir.

2 Hasan Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara, 2002, 138-152. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Oysa onların ardından da bölgede Göktürklerin hâkim oldukları unutulmamalıdır. Ayrıca İran'ı fetheden Arapların Ceyhun sınırında duraklaması ve Soğdiyana'ya "Nehr'in ötesi" anlamına gelen "Mâverâünnehir" adını vermesi de, buranın İran ile en azından her yönüyle aynı olmadığına işaret etmektedir.³ Orta Asya tarihi üzerine çalışmalarıyla bilinen R. Nelson Frye de Sasânî İran'ından farklı olan bölgeye Arapların böyle bir isimlendirmede bulunmalarının yerinde olduğunu vurgulamaktadır.⁴ Nitekim Gibb'in de dikkat çektiği gibi Soğdiyana, askerî yönden stratejik bir niteliğe sahip bulunmadığından, tarih boyunca İran ve Turan yani Türk bölgelerinin mücadele alanı olmuştur. Kimi zaman İranlıların kimi zaman da Türklerin hâkimiyetine girmiştir.

Sonuç olarak Mâverâünnehir'in farklı kültürlerin harmanlandığı bir bölge olarak görülmesi ve bir kimlik tespiti yapılacaksa bunun etnik bir temele değil, coğrafi bir temele dayandırılması gerekmektedir. Fakat bu nitelemenin etnik temele dayalı olmasında ısrar söz konusu olacaksa, siyasî hâkimiyetin esas alınması ve en azından Akhunlar döneminden itibaren Türk kimliğiyle ifadelendirilmesi doğru olacaktır.⁵ Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi kaynaklarda açık seçik etnik nitelemelerle karşılaşmamaktadır. Toplumlar daha çok hâkim unsurların adıyla anılmaktadır.

Gibb'in elimizdeki eseri, önemi dolayısıyla 1930 yılında M. Hakkı tarafından Türkçeye çevrilip *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı* adıyla yayınlanmıştır. Fakat günümüzde bu çevirinin anlaşılması, Türkçede yaşanan hızlı değişimler ne-

3 Bkz. Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara, 1998, 25-40, 101-106.

4 R. Nelson Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, çev. Hasan Kurt, Ankara, 2000, 105.

5 Geniş bilgi için bkz. *Orta Çağın Başarısı Buhârâ* adlı eserin başında bulunan Hasan Kurt'a ait "Orta Asya'nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü" adlı makale.

deniyle oldukça zorlaşmıştır. Ayrıca söz konusu çeviride genelde bir sorun görülmemekle birlikte, anlaşıldığı kadarıyla, alan bilgisinin eksikliğinden ve dizgiden kaynaklanan birtakım yanlışlar göze çarpmaktadır. Örnek vermek gerekirse s. 25'te dipnot 2'de 492 yerine, 496 yazılmış; s. 9'da dipnot 1 diğer dipnotlarla karışmış; s. 16'da yirmi beş yaşında yerine yirmi yaşında yazılmış; s. 17'de Ubeydullah b. Ziyad yerine Abdullah b. Ziyad yazılmış; s. 18'de satırlar karışmış; s. 21'de *in the latter year* ifadesi *bunu müteakip senelerde* şeklinde çevrilmiş; oysa yukarıda verilen iki tarihten sonuncusunda olan bir olay kastedilmektedir. s. 22'de Horasan Valisi Ümeyye b. Abdullah'ı ifade eden *Umayya* adı bilgi eksikliğinden birçok kez Emevîler şeklinde çevrilmiş; yine aynı sayfada Bükeyr b. Vişah'tan söz ederken Horasan yerine *Buhara* yazılmış; s. 23'te *hısımım* ifadesi hasmım şeklinde, *Kaysî* ifadesi Kuveysî şeklinde yazılmış ve sonraki sayfalarda da böyle sürdürülmüş; s. 24'te Mzek yerine Nazîf yazılmış; s. 28'de Belâzurî'nin yerine Taberî yazılmış; yine aynı sayfada bağlaçlar yanlış anlaşılmış ve Tiş yerine Mufaddal olayın kahramanı gibi gösterilmiştir. s. 32 ve sonraki sayfalarda tarih metodolojisine uygun düşmeyecek tarzda *top*, *tüfek*, *bombardıman* gibi sözcüklerle çeviriler yapılmıştır. Oysa bu dönemde söz konusu silahlar bulunmamaktaydı. s. 36'da *yirmi yedi sene* yerine otuz altı sene yazılmıştır. s. 42'de dipnot 1'de ve s. 55'te yukarıdan 13. satırda bir cümlelin çevirisi yapılmamıştır. Yerli Müslümanlar için kullanılan *mevali* anlamındaki *client* sözcüğü⁶ s. 34'te alıcı ve satıcılar şeklinde tercüme edilmiştir.

Bu ve benzeri yanlışlar bulunmakla birlikte, yukarıdaki tespitlerimizden de anlaşılacağı gibi, çeviri sırasında söz konusu tercümeyi, hem değerlendirebilmek hem de İngi-

6 "Client" sözcüğünün terim anlamı için bkz. R. Nelson Frye, *The Golden Age of Persia*, London, 1984, s. 1. Arşivi - <https://rantey.org>

lizce aslını daha doğru anlayabilmek için sürekli elimizin altında bulundurduk. Bu eserin bölge ve Türk tarihinin daha iyi anlaşılması için yararlı olduğu kanaatini taşımaktayız. Bu nedenle yukarıdaki gerekçeleri göz önünde bulundurarak eseri yeniden çevirerek Türk okuyucusunun hizmetine sunmuş bulunuyoruz.

Eserin yayınlanmasını üstlenen Ankara Okulu Yayınları'na teşekkürlerimi sunuyorum.

Hasan Kurt
Ankara

ÖNSÖZ

Bu eserin ilk şekli, 1921 yılı Aralık ayında “Mâverâün-nehir’de Arap Fethi” başlığıyla Londra Üniversitesi’ne mastır tezi olarak sunuldu ve 1922 yılı Ocak ayında Senato tarafından onaylandı. O yıl ilgilim başka konulara yöneldi ve Forlong Bequest Fund Yönetim Kurulu’nun yardımseverliği sonucu yayınlanma fırsatı ortaya çıkıncaya kadar The Bulletin of the School of Oriental Studies (Doğu Araştırmaları Okulu Dergisi)’de konuyla ilgili yalnızca iki çalışmam yayınlandı. Şu anki hâliyle eser büyük ölçüde yeniden yazılıp gözden geçirildi. Bu çalışma, Orta Asya’daki Arapların mükemmel bir tarihini sunmak iddiasında bulunmayıp, yalnızca kaynakların şimdiye kadar yapılmışlardan daha detaylı şekilde eleştirel bir araştırması olmayı hedeflemektedir. Bu yüzden standart tarih konularıyla ilgili olan pek çok konuya kitapta yer verilmemiştir. Yayın harcamalarımı azaltmak için, tez olarak sunulan metindeki kapsamlı dipnotlar bölüm sonlarında kısaltılarak verilmiştir. Taberî ya da Belâzurî’de kolaylıkla bulunabilecek bilgilerle ilgili dipnotlar büyük ölçüde çıkarılmıştır.

Bu eserin konusunun mükemmel şekilde ortaya konulabilmesi için değerlendirilmesi gerekli olan birkaç eserden dilleri bilinmediği için yararlanılamamıştır. Van Vloten’in eseri *Opkomst der Abbasiden* ve hemen hemen Rusça araştırma eserlerinin tümü bu gruptandır. Bununla birlikte Sir Denison Ross’un nazik yardımları sayesinde bu grup eserlerin en önemli ve en değerlisi olan Prof. W. Barthold’un *Turkestan* adlı eserinin tercüme müsveddesiyle yine onun henüz yayınlanmamış *Orta Asya Halkları (The Nomads of Central Asia)* üzerine olan Londra ders notlarından yararlanabildim. Yine benî bu konuya teşvik ettiği ilk andan iti-

baren ilgisini esirgemeyen ve döküman desteğini sürdüren Sir Denison Ross'a; oldukça teşvik edici ve yararlı öğütlerinden dolayı Sir Thomas Arnold'a; müsvedde eserini baştan sona bana okuyan ve pek çok değerli öneride bulunan Prof. Barthold'a; eserin yayınlanmasını üstlenerek yaptığı nazik yardımından dolayı Forlong Bequest Fund yönetim kurulu üyelerine; onun yayınlanabilmesi için büyük zaman ve emek harcayan eşime içten teşekkürlerimi arz ederim.

Londra
Nisan, 1923

Ceyhun Havzası

Erken Dönem Tarihi

Ceyhun, tarihî olmaktan öte geleneksel bir sınırdır. Seyhun ve Pamir'de kurulan Aryan medeniyetinin eski sınırıyla, İran Yaylası'nın kuzeydoğu tepeliklerinin oluşturduğu doğal ve stratejik konumda bulunan Serhat boyu arasındaki orta bölgede yer alan Ceyhun, hangi yönden gelirse gelsin istilacı orduların geçişini hiçbir zaman engellememiştir. Stratejik dehası Büyük İskender'i, Ceyhun'da değil, Seyhun'da konuşlanmaya yöneltmişti. Fars ileri karakollarının, Orta Asya topluluklarının sürekli baskıları altında bırakılarak geri püskürtüldükleri sırada, geri çekilişleri Ceyhun'da değil, ancak Murgab'da durabilmişti. Bu yüzden Araplar da fetih rüzgârını arkalarına alıp Fars mirasını ellerine geçirdikleri zaman, Büyük İskender gibi ordularını sürekli doğuya sevk etmek ve eski Ahamenid İmparatorluğu'nun sınır boylarını hiç hesapta yokken yeniden tesis etmek zorunda kalmışlardı. Ceyhun'un İran ve Turan arasında sınır kabul edilmesi, tarihçilerin ve Firdevsî'nin millî destanının sayfalarında görüldüğü gibi Sasânî Dönemi efsanelerinden idi.

Bütün istila yüzyılları boyunca her şeye rağmen Soğdiana ve Ceyhun Havzası halkları, İran dilini ve kurumlarını koruyarak temel yapı bakımından İranlılıklarını sürdürdüler. Fakat Arap fetihleri döneminde bölgenin siyasî şartları çok karışık olduğundan, bunların gelişme sürecinden kısaca söz etmek gerekmektedir.

M.Ö. ikinci yüzyıl, Orta Asya'da bir kargaşalıklar dönemi idi. Güçlü Hun halkları (Hiung-Nu) zayıf kabileleri mezarlarından çıkarıyor ve onları batıya göçe zorluyorlardı.

[2] Milâttan önce 150-125 yılları arasında Yüe-Çi kabilesinin kollarından sonuncusu ve en güçlüsü olan göçebe topluluklar, ardı ardına Soğdiyana'ya sürüldü. Konu tam kesinlik kazanmış olmamakla birlikte genellikle bu kabilelerin Aryan ırkından oldukları sanılmaktadır. Yalnız uzun zaman önce K'ang adı verilen ikinci bir grup, Yüe-Çileri Toharistan (Baktriya) ve Afgan dağlarına sürerek Soğdiyana'yı ele geçirdi.¹ K'anglılar bu bölgede İranlı köylülerin yanına yerleşmiş bulunan ve Çin kaynaklarında ticaretle uğraştıkları belirtilen Toharlı (Çince Ta-Hia) bir toplumla karşılaştılar.² Her ne kadar başlangıçta büyük karışıklıklara yol açmışlarsa da K'anglı göçebe kabilelerin, hızlıca yerli kavimlerle asimile ederek ya da bu kavimlerce asimile edilerek hep birlikte Toharistan'da Helen (Yunan) medeniyetini özümledikleri gözükmemektedir. Bu birlikten milâdın yaklaşık elinci yılında Kuşan İmparatorluğu ortaya çıktı. Bu imparatorluk bir yandan Hindistan'a yayılırken diğer yandan da muhtemelen Soğdiyana'daki K'anglı hükümdarlıklar üzerinde bir şekilde hâkimiyetini sürdürdü. Söz konusu yeni imparatorluk döneminde Budizm Türkistan'da yerleşti; Soğdiyana ise Çin'in batıyla ticarî ilişkisi için büyük bir gümrük üssü hâline geldi. Üçüncü yüzyılın sonuna doğru İran ve Hindistan'da ortaya çıkan yeni millî hanedanlıkların saldırılarıyla zayıflatılan Kuşan İmparatorluğu, eskiden olduğu gibi bağımsız küçük hükümdarlıklara bölündü. Bununla birlikte söz konusu hükümdarlıklar, aralarında, İran'ın yeniden fethini engelleyebilecek tarzda uygun bir ilişkiyi sürdürebilmişlerdir. Sasânî hâkimiyetinin Belh'in ötesine geçmesi bir yana, buraya kadar bile güç belâ yayıl-

1 Franke, *Beiträge* 41 vd. Cordier, *Chine* 1, 225.

2 Marquart, *Die Kunst des Ostens* (Paris, 1909) 209 vd.)

dığı açık bir gerçektir. Dördüncü ve beşinci yüzyıllarda kuzeydoğuda Juan-Juan (Chionitae, Avarlar)³ denilen yeni bir göçebe topluluğunun ortaya çıktığı rivayet ediliyorsa da, yeni yerleşim merkezlerinin kurulduğu görülmemektedir.

Beşinci yüzyılın ortasında Eftalitler (Arapça Heytal, Çince Ye-Tha) denilen muhtemelen Hun kollarından bir diğer toplum, yalnızca bütün eski Kuşan topraklarına hâkim olmakla kalmadı, aynı zamanda İran ordularını da ardı ardına yenilgiye uğratarak Sasânîleri vergiye bağladı. [3] Eftalitlerin bilinen Türk tarzı askerî sistemine göre yapılanmış göçebe bir toplum olduğu gözükmemektedir. [Oluşan bu] Mevcut yapılar ve hükümdarlıklar en azından büyük ölçüde Türklerle yan yana varlıklarını sürdürdüler.⁴ Eftalitlerin hâkimiyeti herhangi bir kalıcı etki bırakamayacak ya da Soğdiyana'nın ticareti ve zenginliği üzerinde ciddi bir hasar yapamayacak kadar kısa ömürlü oldu.

Büyük hanları Mukan komutasında Türklerin, Juan-Juanları Moğolistan'da 552 yılında yenilgiye uğratmalarıyla Orta Asya İmparatorluğu'nun doğuşu başlar. Büyük hanları Mukan komutasında Batı Türklerinin on kabilesinin yarı bağımsız yabgusu/hükümdarı olan, Mukan'ın kardeşi İstemi (Bizans tarihçilerinin Silzibul adını verdiği kişi), İli ve Çu vadilerinde güçlendikten sonra Enûşirvan ile güç birliği oluşturdu. 563-568 yılları arasında ortak saldırılarıyla iki güç, Eftalit hükümdarlığını bütünüyle ortadan kaldırıp onların topraklarını aralarında paylaştılar. Kısa bir süre için Ceyhun, İran ile Turan arasında gerçek sınır oldu. Fakat Soğdiyanalı ipek tüccarlarının baskısıyla taraflar arasındaki anlaşma bozuldu. Enuşirvan'ın ardından İran tahtına oturan zayıf hükümdarlar Murgab'daki ileri karakollarını korumaktan başka pek bir şey yapamadılar. Bu dönem-

3 Cordier I, 229. *Eransahr*, 50 vd.

4 Yuan Chwang 1, 103. Prof. Barthold'un kanaatine göre Eftalitler ile Hunlar arasında bir ilişki olduğu düşünülebilir.

den itibaren Kusanlar gibi Eftalitler de yavaş yavaş İran nüfusuyla kaynaştılar.⁵ Fakat bu kaynaşma muhtemelen Türklerin desteğiyle Eftalit hükümdarlıklarının yeniden yapılandığı Aşağı Toharistan, Badgis ve Herat'ta daha yavaş gerçekleşti; kuzeydoğu sınır boylarında İran'a pek çok zorluk çıkarmayı sürdürdüler.⁶ Diğer yandan yaklaşık 582 yılında Büyük Hanlığın dağılmasından sonra bağımsız olan beş Batı Türk kabilesi (Nu-şe-pi) sık sık akınlar yaparak, en azından bir defasında Belh'e kadar ilerleyerek Soğdiya-na ve orta Ceyhun Havzası'nda hâkimiyetlerini devam ettirdiler. Kaynaklarımızda, fethedilen topraklara yaygın bir Türk göçü olduğuna dair bir işaret bulunmamaktadır. Olsa olsa küçük Türk toplulukları sürüleriyle güneye, özellikle de görülebildiği kadarıyla Demir Kapı'nın güneyine yayılmış olabilirler.⁷ Başlangıçta bağlı hükümdarlıkların yöneti-

[4] mine Türk müdahalesi genellikle askerî valilerin atanması ve vergi toplanmasıyla sınırlı kaldı. Bu yüzden Buhârâ'nın Türk fethi hakkındaki en-Nîsâbü'rî tarafından kaydedilen yarı efsanevî rivayette Buhar Huda, Türk valinin emrindeki baş dihkan olarak ifade edilmektedir. Aynı zamanda yerli hükümdarların, paralı Türk askerlerinin korumalığını yapmış olmaları da mümkündür.

Ceyhun'un, bir engel olmaktan uzak bulunduğu o dönemde, her iki yakasındaki toplumlar arasında yoğun bir ilişki vardı; siyasî bölünmüşlüğe rağmen en azından ırk ve kültür birliğinin unsurları bulunmaktaydı. Bu, Arap fetihleri tarihinde önemli bir durumdur. Mâverâünnehir'in fethi, Aşağı Toharistan'ın kaderiyle yakından ilgiliydi. Ancak ikincisi bütünüyle ele geçirilince birincisinin fethi müm-

5 Chavannes, *Documents* 155; *Eransahr*, 89.

6 Taberî I, 2885. 13 ve 2886. 3; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 193; Yakut (Wüstenfeld baskısı) 1, 492; Belâzurî 403; *Eransahr*, 65 vd. 77 vd. 150. Badgis XIV. yy.da hâlâ göçebelere ait bir mer'a idi. İbn Baruta, III, 67 vd.

7 Yuan Chwang, I, 105; II, 266; Chavannes, *Documents*, 161; *Eransahr*, 250 vd. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

kün olabilmıştır. Diğer yandan Seyhun ırkî ve siyasî bakımdan doğal bir sınır oluşturmaktaydı. Vambery, “Şaş ve Soğdender olarak birlikte hareket ederler,” demektedir. Defalarca sözde fetihler yapılmasına rağmen, Müslümanların Şaş ve Fergana’daki hâkimiyeti Mâverâünnehir’in son fethinden kısa bir süre sonrasına kadar etkin biçimde gerçekleştiremedi. Şaş ve Fergana’nın Mâverâünnehir’in tarihindeki başlıca önemi, doğudan yapılacak istilalara karşı bir hareket üssü olmasıdır. Soğdiyana’daki Arap hâkimiyetinin oluşmasında belirleyici olan iki savaştan birinin Belh’in batısında, diğerinin ise Seyhun’un ötesindeki Türk topraklarına kadar Talaş Nehri üzerinde yapılması pek anlamsız değildir, (bkz. s. 103, 115).

Siyasî Bölünmeler

Çin belgelerinde yapılan araştırmalar, VII. yüzyıldaki bu sınır eyaletlerinin siyasî şartları hakkında daha net bir fikir edinmeyi mümkün kılmıştır. Tüm hükümdarlıklar Batı Türkleri Hanı’nı hakan olarak tanımalarına ve baskı altında ona vergi vermeyi kabul etmelerine rağmen, ileride görüleceği gibi, 716 yılında Türgiş iktidarının doğuşuna kadar bu hükümdarlıkların yardım isteklerine, Türklerin bir yardım ordusu gönderip göndermedikleri konusunda şüphe uyandıracak haklı nedenler bulunmaktadır. [5]

Coğrafi olarak orta Seyhun’un batı ve güneybatısı şeklinde Hisar dağları tarafından bölünen tarıma elverişli topraklar, çok iyi bilinen iki bölge olarak tanınır. Bunlardan kuzey bölgesi, zengin Zerefsan Vadisi’ne ve suların kollara ayrıldığı, bayırlardan inen küçük akarsulara sahiptir. Güney bölgesi ise Pamir dağlarıyla bozkırlar arasında yer alan Ceyhun Nehri ile onun kollarının meydana getirdiği geniş havzayı kapsar. Küçük Soğd hükümdarlıklarından ayırt edilebilmek için bir bütün olarak Soğdiyana adı verilen birinci bölge, o dönemde bağımsız küçük devletlere ay-

rılmıştı. Fakat bu devletlerin dikkat çekici biçimde tamamı, Helen şehir devletlerini andıran zayıf yapılı bir konfederasyon oluşturmaktaydı. Birliğin en güçlü bağı Çin ile olan ipek ticaretindeki karşılıklı çıkarlardı. Bu ticaretin başlıca merkezleri Semerkant, Beykent ve Kiş şehirlerindeydi. Bu şehirlerin en önemlisi; halkının yüksek kültürlülüğüyle diğerlerine üstünlüğü bulunan, Yuan Chwang tarafından vurgulanan Semerkant idi. Bu şehirlerin ticaretteki girişimciliğine ve başarısına özellikle dikkat çekilmiş, Çin Sarayı'na erken dönemlerde Buhârâ ve Semerkant'tan ticarî amaçlı olduğundan şüphe bulunmayan birçok heyet gönderildiği tarih kaynaklarınca belirtilmiştir. Tomaschek'in Narşahî'den aktardığına göre,⁸ Beykentli tüccar aileler Kusanlardandı. Fakat Sasânî şehirlerinden yapılan göçlerle sayıları artan İranlı unsurlar şehirde çoğunluğu oluşturdu. Çiftçi nüfus bütünüyle olmasa da, hemen hemen tamamına yakını İranlı idi.

Çin belgelerinin vurguladığı gibi, tümü bir hükümdar ailesine ait olan bu şehirlerin büyük çoğunluğu arasında Şao-vu Hanedanı tarafından ikinci bir bağ kuruldu. Hanedanlığın lideri Semerkant'ı yönetti ve Türk Hanı ile evlilik yoluyla güç birliği yaptı. Hanedanın küçük kolları, Uşrusana, Kiş, Buhârâ ve Zerefşan havzasındaki daha az önemli [6] hükümdarlıkları yönetti. Harizmşah'ın yanı sıra Uşrusana ve Fergana yöneticileri daha sonra hazırlanan soy ağaçlarında zayıf bir ihtimal de olsa aynı kabiledenmiş gibi gösterilmektedir.⁹ Bu aile ister K'ang kökenli, ister Çin belgelerinde belirtildiği gibi Yüe-Çi kökenli olsun, Arapça yazılmış tarihlerde/tarih kitaplarında Fars bölgesine özgü unvanlarla (Huda, Şah, genel ifadeyle Dihkan diye) anılmaktadır. Bazı hükümdarlar ise Türk unvanlarıyla nitelendirilmek-

8 Tomaschek, *Soghdiana*, 170.

9 Bkz. Marquart, *Chronologie*, 71; Shiratori in *Keleti Szemle* III, 1902 nolu dipnot, s. 129-130. <https://rantey.org>

teyşe de, muhtemelen bunlar onlara hanın vassalları olmaları bakımından verilmiştir. Semerkant yöneticisi Soğd Hükümdarı sıfatıyla İhşîd ya da İhşed unvanıyla anılmaktadır. Bu unvanın Farsça *hişatiye* olduğu anlaşılmakta ve Fergana Hükümdarı tarafından da kullanıldığı çok iyi bilinmektedir. En azından bu yöneticilerin Türk olmadıkları hem Çin hem de Arap rivayetlerinden bellidir. Bu hükümdarlara zaman zaman verilen Türkçe isimler, tıpkı Arap fetihlerinin ardından aralarında sürekli görülmeye başlayan Arapça isimler gibi bağlı bulundukları Türk hükümdarlarına iltifat ya da saygı sonucudur. Özellikle Semerkant hükümdarlarının soy ağacında birden fazla geçen ve yanlışlıkla Tarkan unvanı olarak sunulan Tarhun adı yanıltıcıdır. Oysa bu ad gerçekte Çin rivayetlerinde Tu-hoen şeklinde hecelenen bir şahıs adının yalnızca Arapça uyarlamasıdır. Altı ya da yedi yüz yıl süren hâkimiyetleri süresince bu hükümdarların tümü, İranlı bağlılarına her yönüyle benzemişlerdi.¹⁰ Hükümdarlık üstelik gerçek bir monarşi olmayıp, daha çok oligarşik sistemdeki liderlik idi. Onların otoritesi kayıtsız şartsız değildi. Toprak sahibi aristokrasiyi oluşturan dihanlar ve zengin tüccarlar, ileride görüleceği gibi yalnız geniş çaplı bir bağımsızlığa değil, aynı zamanda gerektiğinde hükümdarı görevden alıp yerine başkasını geçirebilecek güce de sahipti. Hükümdarlığa geçişin büyük ölçüde miras yoluyla gerçekleşmesinden anlaşıldığı üzere, Fars geleneğine göre, seçilme niteliğinin tek bir hükümdarlık ailesiyle sınırlı bulunduğu muhtemeldir. Bazı durumlarda veliahtlık yönteminin, mevcut prenslerin yönetime katılmasıyla, belki de ayrıca başka zeamet ve tımarlar da verilerek hükümdarın sağlığında iken düzenlendiği görülmektedir.¹¹

10 Krş. Narşahî 29, 4. Blochet, "On the Iranisation of nomadic elements", *Introduction a l' Histoire des Mongols*, (Leyden, 1910), 211, dipnot; Peisker, *The Asiatic Background*, 353-356.

11 Chavannes, *Krş. Dipnot 291* Krş. 80 - <https://rantey.org>

Bu devletlerin konfederasyonu hiçbir şekilde bir ittifak olmayıp belki geçici bir anlaşmadan biraz daha ileri düzeydeydi. Önemli hükümdarların yanı sıra birçok küçük çaplı zorba liderler de vardı. Bunlardan bir kısmı muhtemelen Türk, geri kalanları ise belki de eski fatihlerin soyundandı. Bunların hâkimiyeti kendi kasabalarının dışına pek çıkmazdı. Türklere ve göçebe kabilelere bağlı bölgelerde etkili merkezî bir yönetimin bulunması pek mümkün değildi. Karşılıklı düşmanlık ve savaşlara hiçbir hükümdarlığın katılmamış olması imkânsız idiyse de, bu konuda elimizde erken Arap döneminde Buhârâ ile Verdâne arasında düşmanlık bulunduğu başka hiçbir belge yoktur. Ancak Narşahî'ye göre Verdâne, yaklaşık 300 yılında bir Sasânî prensi tarafından kurulduğundan, Şao-vu hükümdarlıkları arasında sayılamaz. Kârlı Çin ticareti Araplarca tehdit edilinceye kadar bölgenin istilasına karşı bütün halkın toplu bir direniş gösterdiğine yönelik kayda değer hiçbir belge ile karşılaşmıyoruz. Yalnızca Kuteybe'nin fetihlerinden hayli zaman sonra böyle bir direnişi ima eden bazı belgelere rastlıyoruz. Yine şehirlerin gücü ve oralarda yaşayanların savaşçı tabiatı, (yalnızca) ardı ardına gelen göçebe istilacıların ellerinden mahvolmaktan kendilerini korumalarından değil, aynı zamanda bu istilacıların yanında saygınlık kazanmalarından da anlaşılabilir. Bu durum, Araplar tarafından alınan yerlerden, bazı bakımlardan belki en medenîsi olan bu şehirlerin¹² hem fethedilmelerinin hem de hem de hâkimiyet altında tutulabilmelerinin çok zor olduğunun kanıtı olmaktadır. Sözde tek bir otoriteye bağlı bulunmasına rağmen Demir Kapı'nın güneyindeki bölgelerde de aynı birlik eksikliği göze çarpmaktadır. Zerefşan ve Ceyhun vadilerinin birbirlerinden bütünüyle bağımsız olduğunun hatırdâ tutulması önemlidir. Öyle ki, aralarında yalnızca

12 Krş. Bartholdy, *Ueber die Geschichte der Asien und Arabien* (1911), 262.

hükümet konusunda değil, aynı zamanda dil, hatta güney havzasındaki ırkların birbirine karışmasından dolayı bir ölçüye kadar kan konusunda da farklılık bulunmaktaydı. Musa rivayetinde olduğu gibi ara sıra Arapça tarihlerde [8] Soğd ile Toharistan arasında iş birliği yapıldığına işaret edilmesi, bölgenin fetih öncesindeki durumunun yanlış anlaşılmasından dolayıdır. Herhangi başka bir güvenilir belgede böyle bir kaydın bulunmayışı da dikkate değerdir. Yuan Chwang 630 yılında bölgeye yaptığı gezisinde burayı otuz iki eyalete ayrılmış buldu. Bu eyaletler, Batı Türkleri Yabgusu'nun büyük oğlu Türk Şâd'ın askerî hâkimiyeti altındaydı. Bu komutanın karargâhı günümüzde Kunduz olarak bilinen yerin yakınındaydı. Sonraki yıllarda Batı Türkleri'nde ortaya çıkan karışıklıklar döneminde, bütün bölgede Toharistan yabguları, hanedanını kurmuş bulunan önceki Şâd'ın oğullarından birinin yönetiminde, bağımsız bir hükümdarlık oluşturuldu. Küçük Türk lider ve yöneticiler de muhtemelen kendi bölgelerinde benzer hâkimiyetler kurdular. Yabgu, Demir Kapı'dan Zâbulistan ve Kapisa'ya, Herat'tan Huttal'a kadar¹³ bütün bölgenin hâkimi kabul edilmesine rağmen, onun otoritesi Yukarı Toharistan'ın yukarı/üst bölgesi dışında sözde gibiydi. Şûmân, Huttal gibi büyük bölümü Türk olan şehirlerdeki daha az itibarlı hükümdarların gayet bağımsız hareket ettikleri ve fırsat düştükçe bağlı oldukları devletlere bile meydan okumakta tereddüt etmedikleri görünüyor. Arap belgelerinde Toharistan adı yanıltıcı ve gelişigüzel biçimde kullanılmaktadır.¹⁴ Asıl Toharistan'ın Arapların gözünde ne kadar önemsiz bulunduğu buranın alınışının üzerinde (bkz. s. 54) pek durulmayışından anlaşılabilir. Arapların ilk fetihlerine karşı direnişin ağırlıklı kısmı Aşağı Toharistan hükümdarları tarafından gerçekleştirildi.

13 Yuan Chwang 1, 75, dipnot 2, 102 vd., II, 270; Chavannes, *Documents*, 200 vd.

14 Örneğin krs. Taberşin, *PDF48* (17p10s), <http://2001.ey.org>

rildi. Bunlar Çağaniyân ve Belh ile Cüzcan, Badgis ve Herat'taki Eftalit yöneticileri ve muhtemelen Garcistan'ın dağ eteğini kapsayan Demir Kapı'nın güney sahillerindeki hükümdarlardı. Bu durum, Arapların niçin Kuşan İmparatorluğu'nun eski dinî merkezi ve ünlü Budist Nevbahar Türbesi'nin bulunduğu yer olan Belh'i her zaman Türklerin başkenti olarak kabul ettiklerini açıklamaktadır. Aslında o, dinî kutsallığının yanı sıra hem stratejik hem de ticarî önemi bulunan, Aşağı Toharistan'ın çok yönlü diyebileceğimiz cazibe merkeziydi (amphictyony). Nevbahar, İbn Amir tarafından tahrip edildikten hayli sonra dahi bu duygu bölgede etkinliğini sürdürdü.¹⁵

Bâhile kabilesi tarafından nakledilmesine rağmen, uydurma olma ihtimali zayıf görünen, Taberî'deki bir rivayet (c. II, s. 1224 vd.) Aşağı Toharistan'ın 710 yılında içinde bulunduğu durumu ortaya koyar. Buna göre Kuteybe'nin huzurunda Şâd ve Huttal Hükümdarı Sebel, Yabgu'ya bağlılıklarını arz eder. Yabgu'ya karşı Kuteybe ile iş birliği yapmasına rağmen, Şâd ona bağlılığını sürdürdüğünü belirterek bağışlanmasını ister. Sonra Badgis'in Eftalit Hükümdarı da Şâd'a bağlılığını arz eder ki, bu nedenle onun Aşağı Toharistan'ın baş hükümdarı sayılması gerekmektedir. Taberî'nin eserinin başka bir yerinde (c. II, s. 1206-9) Şâd'ın, Yabgu ile aynı kişi gibi gösterilmesi açıkça imkânsızdır. Her ne kadar bu noktada kesinlik pek aranmasa da bu tanım en iyi Çağaniyân Hükümdarı'na (Çağaniyân Huda) uymaktadır. O, Araplarla devamlı iş birliği yapma eğilimini benimsemiştir. Yine Çağaniyân Hükümdarı'nın 652 ve 737'de Aşağı Toharistan ordularına komuta ettiği görülmektedir. Üstelik Toharistan adına bilfiil Çağaniyân Hükümdarı tarafından 719'da Çin'e bir heyet gönderilmiştir. Bu durum onun ülkede yüksek Şâd unvanına denk bir konumda bulunduğuna işaret etmek-

15 Krs. Ya'kubî, *Kitab el-Bihar*, II, 1206; Taberî, *Kitab el-Bihar*, II, 1206; *Ernsahr*, 66, 87 vd.

tedir. Marquart ve Chavannes tarafından Çağaniyân Hükümdarı ile Yabgu'nun aynı kişi olduğuna yönelik kanaat ise Çin belgelerince çürütülmektedir.¹⁶

Böylesi siyasî ayrılıklar doğal olarak Arapların lehineydi. Ordu ve saray halkının ihtiyaçlarını giderme yükünün, hele istilaların ardı arkası kesilmeyen yıkımının yanı sıra ortaya çıkan genel güvensizliğin, bütün halkı güçlü ve tek vücut bir hükümet beklentisi içine girmeye yöneltmiş ol- [10] ması kuvvetle muhtemeldir. Daha önemlisi özellikle Müslüman ordularının büyük bölümü, onların İranlı soydaşlarından meydana gelmekteydi. Arap belgeleri genellikle iki önemli noktada yanıltıcıdır. Doğunun İranlı olmayan tüm halkı için Türk kelimesini kullanarak, Arapların Mâverâünnehir'deki düşmanlarının tarihî kökenleri bulunan Türkler olduğu (belki de onların başlıca tarihlerin yazıldığı dönemde ortaya çıktığı) izlenimini vermektedirler. Oysa gerçek şu ki, 720 yılına kadar Arap istilacılarına karşı direnenler hemen hemen bütünüyle İranlılardan oluşan orduları ile yerli hükümdarlardır. Belki yalnızca bir iki özel olayda Türk güçleri bunlara müdahale etmiş olabilir. İkinci yanıltıcı nokta, fetihlerin temelde inanç için yapılmış savaşlar gibi yorumlanmasıydı. Örneğin isyan, dinden dönme (irtidat) kavramıyla ifade edilmektedir. Bu anlayışın abartılı olduğu sonradan iyice ortaya çıkmıştır. Gerçekten din konuları, uzun süre siyasî ilişkilerle ilgili başlıca kavramlar arasında yer almamıştır. Millî değerlerine oldukça bağlı olan İranlı köylüler için bütün Asya'nın kültür ve dinlerinin bulunduğu bu bölgeye yeni bir dinin gelmesi, aslında başlangıçta fazla bir anlam taşımadı. Özellikle iki faktör birleşerek öyle güçlü bir direnişe yol açtı ki, Arapları bölgedeki tansiyonu düşürüp kontrolü sağlayabilmeleri için bir yüzyıl uğraştırdı. Bu faktörlerden birincisi, sonunda Arapların üstünlüklerini kıran ve İslâm tarihinde ilk Fars hanedanının ortaya

çıkışına yol açan İranlıların millî onurlarıdır. Horasan'ın birkaç uzak görüşlü valisi bunda kendileri için çok güçlü destek buldular. Fakat despot ve doymak bilmez yönetim tarafından sürekli hakarete uğrayan halk, yaşama sevincini kaybetti ve bu yönetimin zulmünden kurtulmak için her yolu denedi. İkinci faktör ise bütün bölgenin zenginlik ve refah düzeyinin bağlı bulunduğu ticarî ilişkilerdeki çıkar idi. Muhtemelen bu durum şehirleri yalnızca istikrar değil, aynı zamanda oldukça büyük bir fırsat da vadeden yönetimi mi kabule yöneltmiştir. İleride göreceğimiz gibi, Arap valiler aslında bu durumu fark edemeyecek kadar dar görüşlü değillerdi. Fakat hazinenin baskıları, daha da önemlisi yerli memurların doymak bilmezliği; başlangıçta güvensizliğe, ardından da karamsarlığa yol açan sürekli istilânın doğurduğu istikrarsızlıkla birleşti. Unutulmamalıdır ki Soğdluların ticarî bağları batıdan çok doğuyla daha sıkı fıkıydı. Bu da onları bir seçim yapmak zorunda kaldıkları zaman Araplarla değil, Türkler ve Çinlilerle ilişki kurmaya yöneltti.

Arapça Kaynaklar

Erken dönem Arapça kaynaklar, Horasan ve Mâverâünnehir fetihlerinin incelenebilmesi konusunda doküman bakımından belirgin derecede zengindir. Erken dönem için Ya'kûbî ve Belâzurî'nin rivayetleri hemen hemen Taberî'ninkiler kadar ayrıntılıdır. Fakat Taberî'nin özel kıymeti, bilgileri toplarken takip ettiği yöntemdedir. Bu yöntem, rivayetleri eleştirel araştırmaya elverişli kılmakta ve böylece diğer eserlerin kontrolüne de imkân sağlamaktadır. Üstelik Kuteybe'nin fetihlerini Mâverâünnehir'in bütünüyle kontrol altına alınması olarak gören diğer tarihçiler, sonraki dönemler için pek yetersiz bilgiler vermektedir. Oysa Taberî, sayısız zengin açıklamalarıyla bu tarihçilerin sessiz kaldıkları konuları yalnızca aydın-

latmakla kalmamış, aynı zamanda Emevîlerin son otuz yılına ilişkin el-Medâinî ve diğerlerinden birçok rivayet eklemiştir. Genel bir kural olarak, bütün tarihçiler bir öl-çüye kadar el-Medâinî ve Ebû Ubeyde'nin erken dönem tarihlerini kullanıyorlarsa da, bu üç tarihçi çeşitli kaynaklardan yararlanır. Hem Arapça hem de yerli kaynaklara dayanan, biraz da Belâzurî'ye benzeyen Narşahî'nin (ö. 959) monografisinin, maalesef yalnızca iki yüzyıl sonraki bir Farsça tercümesi korunabilmiştir. Yayınlandığı apaçık belli olan ve pek tanınmayan bu eser, belki de Beramî'nin Farsça Taberî Tarihi tercümesi gibi tatmin edicilikten uzak bir tarzda orijinalini temsil eder. Öyle de olsa söz konusu eser, Arap istilacılarına karşı koymuş olan halkların bazı rivayetlerini korumakta ve bu yüzden diğer [12] tarihçilerin bu konudaki eksiklerini az da olsa tamamlamaktadır. Bununla beraber söz konusu rivayetlerden bazılarının Van Vloten tarafından oluşturulan güveni¹⁷ hak edip etmediği kuşkuludur. Çok sonraki dönemlerde yaşamış olan tarihçi İbnü'l-Esîr, pek az yeni belge sunarken, abartılı rivayetlere eğilim göstererek kendini daha çok Taberî'nin rivayetlerini aktarmak ve özetlemekle ortaya koymaktadır. Coğrafyacı İbn Hurdazbih ise bir isim ve unvanlar listesi verse de rivayetleri güvenilir bir belge özelliği taşıyamayacak kadar karışıktır.

Arap tarihçilerinin yanıltıcı bilgi verdikleri fetihlerin bazı yönlerine daha önceden atıf yapılmıştı. Bereket versin ki, bu tarihçilerin Türkler ile Soğdiana hükümdarlıklarına ilişkin verdikleri bilgiler, artık tamamlanabilmekte ve Çin kaynaklarından özellikle Chavannes'in değerli *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux* adlı eserinden rivayetler kontrol edilebilmektedir. Fakat dikkat isteyen iki konu

17 Hatta Narşahî'nin güvenilir olmadığı, Sâmânoğulları Hanedanı'nın kökenleri hakkındaki rivayetinde daha belirgindir. Krş. Barthold, *Turkestan*, 215, dipnot 3. Etsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

daha bulunmaktadır: Birinci konu Arapça kaynaklardır ki, elimizde bulunanlardan anlaşıldığı gibi bütün sınırlamalar hesaba katılmış olsa bile içerdikleri bilgiler, bitip tükenecik türden değildir. Yani rivayetlerde atılan noktalar itimat etmek, pek sağlıklı olmayan bir eleştiri prensibidir: ikinci konu da eleştirel araştırma ile bazı noktalarda taraflı rivayet zincirlerini ve efsaneleri ayırt etmenin mümkün olduğudur. Bu rivayetler ya millî duygular ya da bazı özel kabile ve grupların çıkarları için yazılmış, kimi durumlarda ise belirli kişiler üzerinde odaklanmıştır. Bunlar en uygun biçimde aşağıda görüldüğü gibi özetlenebilir:

1. İbn Hâzim ailesinde odaklanmış Kays rivayet zinciri.

2. Mühelleb üzerinde odaklanmış ve Haccac karşıtlarından meydana gelmiş olan Ezd-Rabîa rivayet zinciri. Bu zincir Araplar arasında en yaygın olanıdır ve Belâzurî bunu kabullenirken Ya'kûbî etmemiştir.

3. Kabile kahramanı Kuteybe b. Müslim üzerinde odaklanmış Bâhilî rivayet zinciri. Bu rivayet zinciri pek az ilgi görmüş, Taberî tarafından zaman zaman biraz alaylı bir tarzda aktarılmıştır.

[13] 4. Ya'kûbî, Belâzurî ve Narşahî tarafından kullanılan yerel Buhârâ rivayet zinciri. O millî bir Boadicea'nın bir kısmında hükümdar olan Hatun'un üzerinde odaklanmış olan tarihî bir macera tarzında fetihleri aktarır. Taberî tarafından sık sık kullanılmış bulunan diğer yerel rivayet zincirleri, buna göre daha az abartılı gözükmektedir.

5. Dîneverî'deki bazı değerlendirmeler, kaynakları bilinmeyen, birbirine taban tabana zıt ve son derece bozuk rivayetlere dayandırılmıştır. Bunların büyük bölümü terk edilebilir.

6. Belâzurî'nin Ebû Ubeyde'den gelen rivayetleri (örneğin 422. 10). Suûbiye hareketinin çıkarları dikkate alın-

rak olayların Arap karşıtı bir eğilimle yeniden yazılmasındaki etkiyi gösterir. Bu rivayetlerdeki önemli şahsiyet Ebû Ubeyde'dir.¹⁸

7. Sonraki dönemlerde kahramanı Nasr b. Seyyar olan rivayet zinciri parçaları da görülür.

Hepsi değilse de bu rivayet zincirlerinin bir kısmı detaylı biçimde değerlendirilmiştir. Başka kaynaklarla denetlenemedikleri durumlarda bu rivayet zincirleri olayları çarpıtarak rivayet eder, bazen de kurguya yönelir. Bunun en dikkate değer örnekleri Hatun Efsanesi (bkz. s. 32-33) ve Musa b. Hazim'in Mâverâünnehir'deki maceralarının önemsiz Bedevi rivayetleri tarzındaki tipik hikâyesidir.¹⁹ Bu yüzden konuyla ilgili farklı rivayet zincirlerini çıkarmak ve her birine hak ettiği değeri vermek çok önemlidir. Örneğin; Kuteybe'nin fetihlerine ilişkin Bâhilî rivayetleri, aşırı abartılar içerdiği hâlde modern tarihçiler tarafından başka maksatların yanı sıra Türkçe yazıtlarla eş zamanlılıklarını kurabilmek için²⁰ zaman zaman büyük bir ciddiyetle kullanılmıştır.

Arap ordularının Orta Asya'daki olaylarının, aşağıdaki [14] sayfalarda değerlendirilecek sürecini yakından takip edebilmek, oldukça kesinlik ve mükemmellekle yeniden ortaya çıkarabilmek ancak bu tedbirlerle mümkündür.

18 Bkz. Goldziher, *Muhammadanische Studien*, I, 195 vd.

19 Prof. Barthold, Musa rivayetinin ünlü Zopyrus Efsanesi'nden bir tarihî olayı iki defadan daha fazla tekrar ettiğine dikkatimi çekti. Onun *Zapiski*'deki XVII (1906) 0141'deki makalesine ve Wellhausen'in, *Das arabische Reich und sein Sturz* adlı eserinin 257, 265. sayfalarına bakınız.

20 Örneğin Marquart, *Iran und Iranische Kunst*, s. 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

Aşağı Toharistan'ın Fethi

Arap rivayetine göre 21/642'deki Nihavend Savaşı'ndan itibaren Yezdicerd'i kovalayan Müslüman kuvvetler, daha Hz. Ömer ölmeden önce Toharistan Türkleriyle temas geçmişti. Fakat Hz. Osman'ın Basra Valisi Abdullah b. Âmir tarafından Sasânî iktidarının büsbütün ortadan kaldırılması ve Horasan'a Arap yönetiminin ilk girişi ancak 10 yıl sonra gerçekleşmiştir. Herat ve Badgis Eftalitleri karşı koymaksızın teslim oldu. Arap ilerleyişinin ilk durduruluşu Murgab Vadisi'nde gerçekleşti. 4.000 Arap ve 1.000 İranlıdan oluşan ordunun komutanı Ahnef b. Kays, Aşağı Toharistan'ın düzenli ordusuyla karşı karşıya kaldı ve Merv-Rûd'a geri çekilmek gereğini hissetti. Bununla birlikte Akra' b. Habis komutasındaki ikinci askerî seferde, Cüzcan'da zayıf bir karşıt kuvvet yenilgiye uğratıldı ve ardından burası, Faryab, Tâlekân ile Belh ele geçirildi. Küçük birlikler çevre bölgelere, örneğin Toharistan'ın sınırında bulunan ve Ru'b Han adlı bir Türk Hükümdarı tarafından yönetilen Simincân şehrine, her zaman başarılı olmamakla birlikte akınlar yaptı. Diğer yandan Ebû Ubeyde tarafından yalnızca Arapça kaynaklardan aktarıldığına göre, 33/654'te Soğdiyana'da bulunan Maymurg'a başarılı bir akın gerçekleştirildi.¹ Bu olaydan kısa bir süre sonra patlak veren genel bir ayaklanmanın, 35-38 hicrî yılları arasında

1 Belâzurî, 408, 5; Chavannes, *Documents*, 172, not 1. Soğd'da Maymurg denilen iki yer bulunmaktaydı. Bunlardan biri Semerkant'ta (İstahrî, 321, 6), diğeri ise Buhârâ Yolu üzerinde Nesef'ten bir günlük uzaklıktadır. (Aynı eser, 337, 7). Çin belgelerine göre, burada söz konusu olan birincisidir. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Hız. Ali'nin valileri tarafından birçok akın yapılsa da, Arapları bir süre için Horasan'ı boşaltmak zorunda bıraktığı gözükmemektedir.² Bu isyan, anlaşıldığı kadarıyla, soylu bir Fars ailesi Kârin ile aynı adı taşıyan Kârin isimli biri tarafından yönetilmiştir. Aslında bu ilk fetihler büyük çapta yağmacı akınlardan başka bir şey değildi. Amacı ise sonuçta karşı konulamaz bir biçimde Arapların ilerleyip yayılmalarını sağlamaktı. Bu noktada biraz dikkatli kullanılması gereken [16] Çin belgelerine göre, Arapların 655'te geri çekilmesi, Toharistan ordusu tarafından sıkı sıkıya takip edilmiştir. Bu ordu Yezdicerd'in oğlu Fîrûz'u İran Hükümdarı yapmıştır.³

Muaviye'nin 41/661'de halife olarak tanınmasıyla Müslümanlar arasında barış ortamı sağlanınca, İbn Amir yeniden Horasan'ın fethi ile görevlendirildi. Önceden olduğu gibi bu kez de aynı şekilde itinasız ve basmakalıp yöntemler benimsendi. Belirli bir istila planı bulunmadığı, hatta valilerin ne emir verdiklerinin belirsiz olduğu gözükmemektedir. Hicrî 32 ve 42 yıllarına ilişkin rivayetler, yalnızca farklı kaynaklar tarafından karıştırılmakla kalmamış, aynı zamanda kabile efsaneleri de bu rivayetlerin hepsine girmiştir. Zaman zaman korkunç direnişleri ima eden rivayetler nakledilmektedir. Valinin ilk vekili Kays b. Heysem; Badgis, Herat ve Belh'te yeni bir ayaklanmayla karşı karşıya kaldı. Belh'i tekrar ele geçirdi ve misilleme olarak Nevbahar Türbesi'ni tahrip etti. Fakat Kays, Eftalitlerle mücadele işini kendisinden sonra yerine geçecek olan Abdullah b. Zübeyr'e bıraktı. Horasan Ziyad b. Ebîhi'nin yönetimine girinceye kadar, burada Arapların düzenli bir ilerleyişlerinin söz konusu olmadığı açıktır. Ziyad, başlangıçta vilayeti kabile liderleri arasında fiilen bölüştürdüysen de böyle bir siyasetin ardındaki tehlikeyi görerek hemen bundan vaz-

2 Yakut, ed. Wüstenfeld, II, 411, 21; karşı. Caetani, "Annali" VIII, 4 vd. Kârin üzerine, Nöldeke, *Sasaniden*, 127, 437; Marquart, *Eransahr*, 134.

3 Chavannes, *Documents*, 112. Arşivi - <https://rante.org>

geçti. Ayrıca Ziyad, doğudaki İran milliyetçilerinin başıboş bırakılmasının ne derece tehlikeli olduğunu anlayarak, Toharistan kaynaklarından aldığı destekle Merv’de merkezî bir yönetim kurdu ve Garcistan’ı fethetmek amacıyla bir dizi sefer düzenledi. Bu seferler sırasında o, Ceyhun’u geçti; ordularını Çağaniyân’a kadar ilerletti; Fîrûz’u yenilgiye uğratarak Çin’e kadar sürdü. Ziyad’ın üç yıl sonra ölümü üzerine fethedilen vilayetler ayaklandı. Fakat Sicistan’ı ilk kez fetheden yeni vali Rebî’ b. Ziyad el-Hârisî, Belh’i tekrar kontrol altına aldıktan sonra Eftalit ordusunu Kuhistan’a kadar takip edip büyük bir bozguna ve asker kaybına uğrattı. Diğer bir sefer, Ceyhun karşıya geçilerek Çağaniyân’a ^[17] düzenlendi. (Bu sefer, Çağaniyân ile Aşağı Toharistan arasındaki bağlantıyı açıkça göstermektedir) Aynı zamanda nehrin sol yakasına yapılan bir başka seferle de Soğdiyana’nın başlıca geçit noktaları olan Zem ile Âmul ele geçirildi. Ayrıca bu sırada Harizm’in de alındığı nakledilmektedir. Bütün bu seferlerin Ziyad ile valileri arasında kararlaştırılmış planlı bir fethetme işaret ettiği gözükmektedir. Arap gücü, böylece en azından bir süre için Ceyhun Nehri’nin İran yakasındaki topraklara iyice yerleşti ve Soğdiyana’nın alınması için ortam hazırlandı. Atılan bir diğer önemli adım da Arap geleneğine göre beş garnizon askerle birlikte Horasan şehrine yerleştirilen Basralı ve Kûfeli 50.000 aileyle, Horasan’ın kolonize edilmesi idi.⁴ Böylece hem fetihlerin güvence altına alınması hem de daha sonra yapılacak seferler için güç temin edilmesi amacı gerçekleştirildi.

Buhârâ ve Soğd’un İlk Ele Geçirilişi

Ziyad bu sırada ölmüş olmakla birlikte onun politikası oğulları, özellikle de Ubeydullah tarafından sürdürüldü. Kabiliyeti ve Emevîlere bağlılığı tartışmasız olmasına rağmen, Hz. Hüseyin’i öldüren Ubeydullah’ın râvîlerin elinden

çektığını, hemen hemen hiçbir vali hatta Haccac bile çekmemiştir. Bu yüzden onun ilk askerî başarılarına, önemli olmalarına karşın, çok kısa değinilmesi şaşırtıcı değildir. Muaviye tarafından, tecrübe edilmek üzere Horasan Valiliği'ne atandığında Ubeydullah ancak 25 yaşındaydı ve sadece iki yıl sonra, görevini büyük başarıyla yapmış olmalı ki, babasından boşalan yeri doldurması için Irak Valiliği'ne atandı. Ziyad'ın politikası Horasan'ı iyice güvence altına aldı ve fetihlerin nehrin karşı yakasındaki zengin topraklara yayılması için bir üs olarak kullanılmasını mümkün hâle getirdi. Bu yüzden yeni vali 53/673 yılı sonbaharında Merv'e vardığında, Buhârâ'yı almak için hazırlıklara başladı.

Buhârâ'daki Şao-vu Hükümdarlığı bu sırada Semerkant'a göre ikinci derecede öneme sahipti. Semerkant hem [18] sonraları o dönemden daha yoğun nüfuslu olan vahanın (el-Buhâriyye'nin) büyük bölümünü, hem de Âmul'de Ceyhun'dan geçen ticaret yolunu kontrol altında tutan büyük ticaret merkezi Beykent'i kapsamaktaydı. Şehrin erken dönem tarihi hakkında iki rivayete sahibiz. Bunların her ikisi de karışık, detayları yanlış ve çoğu noktaları çelişkilidir. Bunlardan anlaşılmaktadır ki, Türklerde görülen yüksek şad unvanına sahip bulunan hükümdar,⁵ muhtemelen Arap istilaları sonucunda Buhar Huda Bîdûn tarafından kurulan ya da tamir edilen Buhârâ'nın kalesi Beykent'te oturdu. Bu hükümdar öldüğünde yerine birkaç aylık olan bir erkek çocuk varis bıraktı. Bu yüzden onun yerine anne kraliçe yönetimi eline aldı. "Hanım" için kullanılan Soğdça sözcüğün Türkçe şekli olan "Hatun" unvanıyla bilinen bu kraliçe, Arap istilalarının kesinlikle onun döneminde vuku bulduğuna işaret eden yerel rivayetlerin temel şahsiyeti oldu. Bu rivayet Belâzurî, Ya'kûbî ve Narşahî tarafından

5 658'de iktidarda olan hükümdarın adıyla Tuğşâde'yi karşılaştır. Chavannes, *Documents*, 25. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

kabul edilmiştir, fakat tarihî değerden tamamen yoksun bulunmamakla birlikte kesinlikle yerinde kullanılmamıştır. İlk fetihlerle ilgili doğru rivayet, ikna edici gerekçeler nedeniyle Taberî'nin kısa ve bütünüyle birbirinden farklı kanallardan naklettiği rivayetleri içinde araştırılmalıdır. Öncelikle Hatun rivayeti, benzer bütün rivayetler gibi, Narşahî'nin Hatun'un adlî yönetimine ilişkin naklettiği rivayetlerde görüldüğü üzere ayrıntıların doğal biçimde artışıyla ve sürekli farklı kanallardan gelen değişik rivayetlerin eklenmesiyle genişlemiştir. Nitekim İbn Hâzim ve Mühelleb arasında gelişen olayların sunuluşu konusunda Narşahî ve Belâzurî'nin rivayetleri karşılaştırıldığında bu görülebilir. Ayrıca örneğin, Tuğşâde'nin Said b. Osman'ın istilasından sonra doğumu, Hatun'un 15 yıl iktidarda kalışı ve aşağıda bahsedilen diğer konular; eleştirel tarzda değerlendirildiğinde alternatif rivayetler ve kronolojik tutarsızlıklar ortaya çıkar. Soğd Hükümdarı Tarhun'un saltanatının başlangıcı 696 yılından hayli sonra olmasına rağmen, geç dönemlerde sık sık onunla ilişkilendirilen rivayetlerin derlendiği açıktır.⁶ Narşahî'nin Farsça baskısının girişini oluşturan ve Jen-Nîsâbü'rî'ye ait olduğu belirtilen, fetih- [19] ler hakkındaki farklı kanaldan gelen rivayette Hatun'a hiç işaret edilmemesi dikkat çekicidir. Ayrıca Taberî'nin yerel rivayetin farkında olduğu ve onu tamamen reddettiği konusunda deliller bulunmaktadır. Bu en azından alışık olunmadık biçimde hicrî 54 yılında Kabac Hatun'un, hükümdarın hanımı olarak gösterilmesinin sebebini açıklar. Hatta Belâzurî rivayetin daha gerçek dışı gelişmelerini/olan (tercih: olan) kısımlarını reddeder. Bununla birlikte Taberî'nin rivayetleri, bütünüyle yerel rivayet kanallarına dayanmayan Belâzurî'nin ek notlarıyla karşılaştırılmaya ihtiyaç duyar. Bu yerel rivayet, muhtemelen Arap fetihlerinin Buhârâ ile Verdâne arasında daha sonra yapılmış sa-

vaşlarla⁷ karıştırılmış olmasından kaynaklanmıştır. Nitekim bu iki şehir arasındaki savaşın yankıları, Kuteybe'nin otuz sene sonraki istila dönemine kadar yayılmıştır.

54/674 yılı ilkbaharında Ubeydullah b. Ziyad nehri geçti ve Beykent'e doğru ilerledi. Küçük çapta bir başarıdan sonra, kuvvetlerini Buhârâ'ya yöneltti ve Buhar Huda'nın ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Ubeydullah'ın Buhârâlı iki bin usta okçuyu Basra'ya götürdüğü ve burada onları kendisi için muhafız birliği yaptığı hakkındaki Taberî rivayetinden, onun Buhar Huda'yı bir antlaşmayla vergiye bağladığı görülmektedir. Yerel rivayet, Buhârâ'nın kış aylarında kuşatıldığını ekleyerek ve Hatun'a destek vermek için bir Türk ordusunun geldiğini belirterek bu seferin boyutlarını genişletmekle birlikte, Arapların başarısını onaylar. Ubeydullah'ın bu sefer sırasında esirlerden muhafız birliği ya da koruma görevlileri edinmesinin yaygın bir uygulama olduğu gözükmemektedir. Nitekim Abdurrahman b. Semüre daha önceki bir dönemde esirleri Sicistan'dan Basra'ya götürmüş ve onları burada cami inşaatında çalıştırmıştı. Daha sonraki Horasan valileri de ileride görüleceği gibi bu uygulamayı sürdürmüştür. Sonraki Abbasî halifelerinin Türklerden muhafız birliği oluşturmalarının belki de söz konusu bu uygulamadan kaynaklandığı teorisi kabul edilebilir.

Ubeydullah'tan sonra valilik görevini üstlenen Eşlem b. Zür'a pasif kalmakla birlikte, Halife Muaviye'ye ısrarları sonucunda Horasan Valiliği'ni elde etmiş olan Said b. Osman, 56/676'da Arap ordularını Mâverâünnehir'in daha içlerine kadar ilerletti; meydan savaşında Soğdluları yenilgiye uğrattı ve şehirlerini ele geçirdi. Şehrin soylu 50 gencini rehin alarak Soğd'dan çekildi; ardından muhtemelen Demir Kapı'dan geçerek kuzey ve güney ana ticaret

yolunu kontrol eden Ceyhun üzerinde önemli bir kale olan Tirmiz'i aldı. Böylece Soğd'un fethinin Çağaniyân'ın fethiyle kesinlikle koordineli gerçekleştirilmiştir. Taberî'nin rivayeti tuhaf bir biçimde belirsiz ve kesiktir; bu rivayette ne Buhârâ'nın ne de Semerkant'ın konusu geçmekte, yalnızca Said'in ikinci şehrin fethini hedeflediği belirtilmektedir. Sadece bu rivayet kullanılacak olursa (Kiş'in eskiden Soğd olarak adlandırıldığı, Marquart tarafından tespit edildiğinden dolayı) Said'in ele geçirdiği şehrin Semerkant değil, Kiş olduğu ve Semerkant'a işaretin ise ismin daha sonra yanlış anlaşılmasından kaynaklandığı kuşkusuna düşülebilir.⁸ Diğer yandan hem yerel rivayet kanalı hem de Ebû Ubeyde, Said'in Semerkant kuşatmasından söz etmektedir. Bununla birlikte onların rivayetleri detayda birbirinden oldukça farklılık göstermekte ve Said ile Selm b. Ziyad'ın birbirine karıştırıldığına ilişkin kanıtlar bulunmaktadır. Fakat Narşahî'den aktarılan hariç bütün rivayetler Said tarafından Medine'ye götürülen ve orada onu öldüren rehinelerin Soğdlu oldukları konusunda birleşmektedir.⁹ Belâzuri'nin Said'in seferine ilişkin rivayeti şöyledir: Said, nehri geçince Hatun önce bağlılığını yenilediyse de; Türk, Soğdlu, Kişli ve Nesefli askerlerden oluşan 120.000 kişilik güçlü bir ordunun yaklaşmasına güvenerek yapmış olduğu antlaşmasını bozdu. Fakat Said, düşmanı tamamen yenilgiye uğratarak Buhârâ'ya muzaffer olarak girdikten sonra Semerkant'a ilerledi. Hatun'un ordusuyla takviye edilmiş olan Said'in kuvvetleri burayı üç gün boyunca kuşattıktan sonra onları vergiye bağladı. Dönerken ise Tirmiz'i ele geçirdi, burada iken Hatun'dan söz verdiği vergiyi ve Huttal'dan bağlılık sözü aldı. Nar-

8 *Chronologie*, 57; *Eransahr*, 303 vd. Bu görüş Semerkant Hükümdarı tarafından 718'de Çin İmparatoru'na gönderilen mektupla da desteklenmektedir. (bkz. s. 77) Söz konusu mektup Arap fetihlerinin otuz beş yıl kadar önce yani 682 ya da 683'te yapıldığını ortaya koymaktadır.

9 Ayrıca rivayetler *Kitab-ı Fıtan* Ar. 1, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101.

şahî'nin rivayeti de temelde aynı olmakla birlikte birçok kurgusal ayrıntı eklemektedir.

Said, Horasan'daki konumunu koruyamadı, (yaz akın-
[21] ları dışında) tembel Eşlem b. Zür'a ve tamahkâr Abdurrahman b. Ziyad döneminde, beş yıl boyunca fetihler durma noktasına geldi. 61/680-681'de I. Yezid, Horasan ve Sici-
tan'a Ziyad'ın diğer oğlu Selm'i tayin etti. Kardeşini örnek almakta çok istekli olan Selm, daha Basra'dan ayrılmadan önce Mâverâünnehir seferlerini yeniden başlatmak niyetinde olduğunu ilan etti ve burada Mühelleb b. Ebî Suфра, Abdullah b. Hâzim gibi deneyimli komutanların da içinde bulunduğu seçkin bir askerî kuvvet hazırladı. Ebû Temmâm'ın *Hamâse*'sinde bulunan bir şiirden¹⁰ Mezopotamya'dan bile zorla asker toplandığı anlaşılmaktadır. Nihayet kışın sonuna doğru Harizm'e, küçük bir başarı sağlayan ani bir saldırı düzenlendi. Taberî bu seferle ilgili iki farklı rivayet nakleder. Bunlardan Mühelleboğulları'na ait rivayet kanalından gelen birincisi, ayrıntılarla hayli süslenmiştir. Aynı yıl Selm, Soğd üzerine yürüdü ve Semerkant'ı ele geçirdi. Onun karargâh kurarak kış mevsimini burada geçirdiği anlaşılmaktadır. Belâzurî, A'şâ Hemdân komutasında Hocende'ye Müslümanların yenilgisiyle sonuçlanan bir ilâve akının yapıldığını ve yine burada Soğdluların başlattığı bir isyanın, Bendûn adlı liderinin öldürülerek bastırıldığını aktarmaktadır. Bu ismin aynı zamanda Buhar Huda Bîdûn'un¹¹ gibi okunması gerektiği çok belirgin olmakla birlikte, Taberî'nin bu konuda sessiz kalışı problemi biraz zora sokmaktadır. Belâzurî'nin kastettiği olayın Soğdlu kuvvetlerle birleşen Buhârâlıların isyanı olduğu düşünülebilir. Bu ifadenin aslı, Buhârâ rivayetinde belki araştırılabilir. Belâzurî, Selm'in seferleriyle ilişkili aktardığı genel rivayetinde, bu rivayet kanalına başvurmamak-

10 *Hamâse*, ed. Freytag, I, 363-364.

11 Krş. Bartholdy, *Die Reise nach Asien*, 103, not. 1 <https://rantey.org>

tadır, fakat diğeriyle birlikte onu burada kaydetmiş olabilir. Diğer yandan o Bîdûn'un Buhar Huda olduğuna hiçbir yerde işaret etmemektedir. Narşahî ve Ya'kûbî'nin rivayetlerine göre, Selm'in seferi yalnızca Buhârâ'ya idi. Hatun, Tarhun'a yardım sözü vererek Soğdlu 120.000 kişilik asker takviyesini almış, (burada hâlâ hayatta olan) Bîdûn, Hotan Hükümdarı'nın da içinde bulunduğu Türkistan'da bir ordu hazırlamıştır. Şiddetli çatışmadan sonra altı bin kişilik Müslüman kuvveti Bîdûn'u öldürmüş, gayrimüslimleri bozguna uğratmış, o kadar çok ganimet ele geçirmiştir ki, her bir atlının payına 2.400 dirhem düşmüştür. [22] Arapların yenilmezliğinin bu kesin kanıtı karşısında tam anlamıyla boyun eğmek zorunda kalan Hatun, barış isteğinde bulunmuş ve ağır bir vergi ödemiştir. Bu rivayetin kurgusal abartılarından ve tutarsızlıklarından başka, doğal şartlar altında oluşabilecek bir Buhârâ isyanında ihtimal dışı görünen bir şey yoktur. Bu görüşü desteklemek için Bîdûn'un bu sırada ölümünün, iç savaşlar hakkında edindiğimiz sınırlı bilgiyle uyduğuna işaret edilebilir. Bu iç savaşlar belki de Hatun rivayetinin esasını oluşturmaktadır ve sonraki gelişmeler için de bir dayanak sağlamaktadır. Bununla birlikte daha detaylı belge olmaksızın mantıkî tahminlerin dışına çıkamayız.

Muhtemelen 682 ve 683 yıllarında Selm'in gerçekleştirdiği fetihlerin ardından ve İmparatorluğun kalbinde başlayan iç savaş patlak verdiği sırada Araplar da Mâverâünnehir'i hâkimiyetleri altına almanın eşiğindeydiler. Bu seferler hemen hemen akın sayılabilecek düzeyde kabul edilse bile, Arapların bölgedeki en zengin şehirleri nispeten kolayca haraç ödemek zorunda bırakmaları gerçekten şaşırtıcıdır. Bu ancak söz konusu savaşların kendilerine özgü yapılarıyla açıklanabilir. Taberî'nin rivayetlerinde, savaş meydanında birlikte hareket edildiğine ilişkin hiçbir ima

yoktur.¹² Mevcut duruma tesir yapmış olabilecek bir etken, Soğdiyana'nın bu yıllarda tamamıyla yalnız bırakılmış ve dışarıdan yardım alamayacak durumda olmasıdır. Batı Türklerinin iktidarı 645 ve 658 yılları arasında Çin orduları tarafından çökertilmişti; Çin kuvvetlerinin batıda Kiş'e kadar ilerledikleri belirtilmektedir. İmparator Kao-Tsong, önceden Türk hâkimiyetinde bulunan bütün bölgeleri resmen ilhak etmişti. 658 yılında Soğdiyana ve Seyhun şehirleri on altı bölgeye ayrılmıştı. Yukarıda adı geçen Fîrûz'un yönetiminde bulunan bir Fars hükümeti de bu bölgenin içindeydi. Bu hükümet, görünüşte Sicistan'da olmakla birlikte belki de Doğu Horasan'ı da içine almaktaydı.¹³ Bu statü değişikliğinin ilk andaki fiilî etkisi sınırlı olmuşsa da, onun sözde ilhakı Çin'in prestijini artırmıştı. Bu prestij Soğdiyanalıların Araplara karşı takınacakları tutum üzerinde [23] rinde büyük etkide bulunmuştu. Bununla birlikte 670'ten 692'ye kadar yeni Tibet hükümeti, Çin ordularını Tarım Havzası'nda kontrol altına almış ve Çin'in Batı'ya bütün müdahale yollarını kesmişti. Soğdiyana hükümdarlarının, kendi kaynaklarına güvenmek durumunda kaldıklarından ve Arap akınlarının gerisindeki tehlikenin henüz farkında bulunmadıklarından dolayı bu fırtınaya boyun eğdiği görülür. Bu şehirlerin Araplar gibi bir düşmanla hiç karşılaşmadığı unutulmamalıdır. Onlar Türklerin yağmacı akınlarına alışıkta. Bu Türkler geldikleri gibi hızlıca geri çekilirler ve uzun süreli kuşatmaları sevmediklerinden bir haraç karşılığında kolaylıkla ikna edilebilirlerdi. Böyle sözde ilhakla-

12 Karşılıklı görüş alışverişi için Harizm yakınında Horasan hükümdarlarının gerçekleştirdiği yıllık toplantı hakkında Taberî'nin eserinin II, 394'te aktardığı rivayet, hem özgünlük olasılığına pek sahip bulunmamakta, hem de Mühelleb'in seferlerini büyük gösterme amacını taşıdığı açıkça görülmektedir. Bu durumda şans eseri olarak Taberî'nin nakilde bulunduğu kaynaklar, söz konusu rivayetin Ezd kökenli olduğu hususunda kuşkuyla yer bırakmamaktadır. Medâinî'nin rivayet kanalı aynı eserde II, 19'da verilmektedir.

13 Wieger, *Textes Historiques*, 1608 vd.; Chavannes, *Documents*, 273 vd.; Marquart, *Uyghuristan*, 175. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ra alışık olduklarından, onlar doğal olarak yeni işgalcilere karşı da aynı taktikleri benimseyeceklerdi. Araplar baskılarını sürdürmüş olsalardı, Mâverâünnehir'in, yeniden ele geçirmek için yaptıkları harcama ve uğradıkları kayıpların onda biriyle kolonize edilebileceği ve Horasan gibi Müslüman topraklarının bir parçası olabileceği her halükârda umulabilirdi. Fakat kabile çekişmeleriyle bu fırsat kaçırıldı ve Araplar askerî taarruzlarını yeniden başlattıklarında ilerleyişlerine karşı gösterilen kararlı direniş, ilk işgalden alınan derslerin yerli hükümdarlar üzerinde etkisini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Arapların Çekilişi

Horasan Araplarını meşgul eden kabile çekişmeleri, Mâverâünnehir hükümdarlarına bağımsızlıklarını geri alma fırsatı vermişti. Görülüyor ki, Arapların kaybettikleri yer, yalnızca Aşağı Toharistan değildi. Yerel kuvvetler aynı zamanda saldırıya geçerek Horasan'a doğru da ilerledi. Fakat Emevîler Dönemi'nde adım adım düzenin yeniden kurulması üzerine Aşağı Toharistan en azından resmîyette tekrar Arap hâkimiyetini tanıdı.¹⁴ Bu sırada Çağaniyân'da tuhaf bir olay ortaya çıkmıştı. Güvenilir bir sığınak bulmak için babası Abdullah b. Hâzim tarafından görevlendirilen Musa, güçlü Tirmiz Kalesi'ni ele geçirmiş, buradan sürekli olarak komşu bölgelere akınlar düzenlemişti. Musa'nın kahramanlıkları halk dilinde bir destana dönüştü. Bu destanın efsane boyutu, tarihî olayı hemen hemen gölgede bıraktı. Kahramanın düşkün olduğu inanılmaz yiğitlik gösterilerine uygun bir zemin bulabilmek için en kurgusal abartılar tasarlandı. Aslında Musa'nın gerçek kahramanlıkları da yeterince büyüleyiciydi. Yerel hükümdarların kuvvetlerinin bütün çabaları, hatta bir keresinde Huzâi

14 Taberî, II, 490, 860 vd.; Belâzurî, 414 vd.; İbnü'l-Esîr, IV, 66; Anonim (ed. Ahlwardt), 198.

kuvvetlerinden yardım görmelerine rağmen, onu yerinden atamamışlardı. (Bu yerel hükümdarların kuvvetleri efsanede Türkler, Heytallar ve Tibetlilerden oluşan büyük ordular şeklinde tanımlanarak büyütülmüştür.) Musa her yandan gelen hoşnutsuzlar için bir sığınak ve nehrin karşı yakasındaki yerel hükümdarların çaresizliğinin canlı bir örneği olan iyi korunaklı ve güvenli yerinde on beş yıl boyunca kaldı.

77/696'da Ümeyye b. Abdullah, Mâverâünnehir'e yeniden seferler düzenlemeye başladı. Harizm seferi başarıyla sonuçlanmışsa da,¹⁵ Ceyhun'un karşı yakasına yapılan diğer bir seferde, Araplar güç bela bozgundan kurtulabildi. Belâzurî, Huttal üzerine yapılmış, doğruluğu şüpheli olan başarılı bir seferden söz eder. Fakat bu seferin yukarıdaki-nin değişik rivayeti olması muhtemeldir. Buhârâ'ya doğru yapılan, ikinci hedefinin Tirmiz olduğu belirtilen bir seferden, Horasan'da Bükeyr b. Vişah'ın valiliği döneminde çıkan yeni bir isyan üzerine, apar topar vazgeçildi. İsyanın hedeflediği ilk amaç gerçekleşmemesine rağmen, çok ciddi bir durum ortaya çıkmıştır. Bükeyr, Müslüman olan herkesten haraç vergisini kaldıracağı sözünü vererek, Farısları yanına çekmeye çalıştı. Kuşkusuz büyük kalabalıklarca bu fırsat değerlendirilmiştir. Barış ortamı Ümeyye ile Doğu Horasanlı mevâlinin sözcüsü olarak hareket eden nüfuzlu asilzadelerden Sabit b. Kutbe arasında bazı görüşmelerin yapılmasına yol açmıştır. Fakat Ümeyye b. Abdullah'ın haraç vergisini yeniden almaya kalkışması büyük bir huzursuzluğa neden olmuş¹⁶ ve acilen harekete geçmeyi zorunlu hâle getirmiştir. Abdülmelik talihsiz yakınıni hicrî 78 yılında derhal geri çağırdı ve Horasan'ı idarî yönden Haccac'ın yönetiminde bulunan Irak'a bağladı. Bu uzak görüşlü vali,

15 Ebû Ubeyde Belâzurî'den 426, 10; krş. Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, 448, not.

16 Taberî, 1031; Krş. A. N. S. R. F. K. 100 ve - <https://rantey.org>

önceden Irak'ta aynı tarzda umutsuz bir durumla karşı karşıya kalmış ve orayı gözle görülür bir huzura kavuşturmuştu. Orada başvurulana olağanüstü tedbirlere Hora- [25] san'da gerek duyulmadı. Bu şehrin isyancıları mevâliden çok Kays kabilesine bağlı gruplardı. Haccac'ın bizzat kendisi de koyu bir Kayslı idi; fakat o, devletin menfaatlerini bir gruba feda edecek kişilikte değildi. Öncelikle anarşinin her iki türlüşünü de bastırabileceğinden emin olunan bir vali atamak gerekmekteydi. Mühelleb'de bu niteliklerin tümü vardı. Onun kabilesi Ezd, diğer bir grupsal çatışmaya yol açabilme riskini yaratabilecek kadar Horasan'da güçlü değildi. Ayrıca Mühelleb'in askerî şöhreti, iç çatışmayı engellemenin bir çaresi olarak görülen Haccac'ın seferler düzenleme politikasını uygulamaya elverişli idi. Haccac'ın baştan beri Mâverâünnehir'in kesin olarak fethedilmesini kafasına koymuş olması muhtemeldir. Fakat birkaç yıl, düzensiz seferlerin yapılmasının ötesinde bir şey gerçekleşmedi.

Mühelleb'in ilk işi, bununla birlikte, büyüklük bakımından diğerlerine eşit bir topluluğun desteğini alıncaya kadar Ezd kabilesini Horasan'a yerleşmeye teşvik etmek oldu. 80/699'da Zem Nehri'ni karşıya geçiş güvenli hâle getirdikten sonra Mühelleb, Kış bölgesine ilerledi. Bu bölgede şehri kuşatarak ve çeşitli yönlerde oğlunun komutasında küçük birlikler göndererek, iki yıl karargâh kurdu.¹⁷ Yezid, sözde hükümdarlık iddiasında bulunan birisiyle iş birliği yapması için bir askerî kuvvetle Huttal'a gönderildi, fakat sınırlı bir başarı elde edemedi. Rabincan'a gönderilen Habib, Buhârâli kuvvetlerin karşı koyuşuyla yüz yüze geldi. Belâzurî'nin Mühelleb'in seferlerine ilişkin rivayeti anormal derecede abartılıdır. Taberî, Mühelleb'in şahsen fetih girişiminde bulunanların cesaretlerini kıldığını rivayet eder. Oğlu Muğîre'nin hicrî 82 yılı Receb ayında ölümü

17 Taberî, 1040 vd., 1078-83, Yâkubî, *History*, 16, 330. <https://www.earlyjournals.org>

üzerine Mühelleb, Kiş halkı ile antlaşmaya vardı ve seferlerden vazgeçti. Fakat aynı hicrî 82'nin Zilhicce, miladi 702'nin Ocak ayında Merv-Rûd yakınında vefat etti ve yerine oğlu Yezid geçti.

Yezid'in, babasının yerine atanmasının Haccac'ı rahatsız ettiğini, Horasan'da ise olumlu karşılandığını belirten, Mühelleb'e yakın rivayet kanalında yer alan ravîlerin, Haccac ile Yezid arasında daha sonra ortaya çıkan düşmanlığın etkisinde kaldıklarında hemen hemen kuşku yoktur. [26] Bununla birlikte bütün valilerini kendi emri altında tutmayı politika edinen Haccac'ın, otoritenin güçlü bir düşman kabile liderinin elinde toplanmış olmasından endişe duymuş olması muhtemeldir. Fakat o, Yezid'e kendi ipini çekecek kadar süre vermeye ve bu sırada beklemeye razıydı. Harizm'e yapılan bir akından başka Yezid, hiçbir sefere kalkışmadığı hâlde, onun döneminde, Horasan'ın istikrarsız iç düzeni kolaylıkla altüst olmuştu. Kays kabilesinin kavgalarını Mühelleb yatıştırdıysa da, onlar sonradan görme Ezd'in liderliğine tahammül edememekteydi. Zaten Mühelleb'in ölümünden önce Taberî'nin aktardığı Temîmli kasidesine rağmen kavganın patlak vermesine ramak kalmıştı. Yezid'in katı grupçuluk eğilimi mevcut durumun daha da gerilmesine neden olmuştu. Hatta daha da vahimi mevâlînin tutumuydu. Sabit b. Kutbe'nin kardeşi Hureys, vergi toplaması için Mühelleb tarafından Kiş'te bırakılmış, fakat dönüşünde itaatsizliği gerekçe gösterilerek kırbaç cezasına çarptırılmıştı. Gözden düşme, Hureys'i derinden etkilemişti. Mühelleb, davranışının vahametini çok geç de olsa anladı; fakat Hureys, onun tekliflerini geri çevirdi ve Sabit ile birlikte kaçarak Tirmiz'de bulunan Musa'ya sığındı. Yezid onların ailelerine kötü muamelede bulunmak suretiyle çılgınca bir şiddet göstererek, kaçışlarının intikamını aldı. Bu durum yalnızca halkın öfkesini artırdı. Hureys ve Sabit, Musa ile iş birliğine giderek, isyan çıkarmak

için bölgedeki nüfuzlarını kullandı. Çağaniyân Hükümdarı ve ona bağlı Badgis Hükümdarı Nîzek'in liderliğini yaptığı Eftalit vilayetleri, hemen olumlu cevap verdiler. Bu sırada Sasânî Veliahtı Fîrûz'un oğlunun Toharistan'a dönüşüyle Fars menfaati de tahrik edilmişti. Hatta bazı Kayslıların da bu plana destek verdiği muhtemel gözükmektedir.¹⁸ Yezid'in Horasan sınırında isyan eden Eş'as kuvvetleriyle uğraşması fırsatından yararlanarak ayaklanma patlak verdi. Yezid, kendi adamlarının Çağaniyân ve Aşağı Toharistan'dan çıkarılmasını engelleyemeyecek kadar güçsüzdü. Hatta yalnızca Sabit ile Hureys'in eline düşeceğinden korktuğu için, Musa'nın Horasan'ı ele geçirmesinden çekindiği nakledilmektedir. Hatta Yezid'in Badgis'te gösterdiği ileri sürülen başarı pek etki göstermemiş olabilir.¹⁹ Arapların [27] şansı varmış ki, Musa'nın Sabit ile Hureys'i kıskanması, düşmanlarının arasının açılmasına yol açtı. Kardeşlerin her ikisinin de çatışmada öldürülmesine rağmen tehlike devam etti. Fîrûz'un oğlu hâlâ Toharistan'dan ayrılmamıştı, hatta Şam'da Horasan konusunda kaygılar vardı.²⁰

Haccac çok iyi biliyordu ki, öncelikle yapılması gereken Arapları yeniden birleştirmektir; fakat Yezid iktidarda olduğu sürece bu imkânsızdı. Tek zorluk Kayslıların kabul edebileceği bir vali bulmak ve bir Ezd ayaklanması riskini almaksızın onu görev başına getirebilmektir. Bu sorun övgüye layık bir ustalıkla çözüldü; Haccac, Yezid'e kendisinden daha zayıf durumda bulunan kardeşi Mufaddal'a görevini devretmesini emrederek hem en çok çekindiği adamı azletti hem de onu muhalefet kanadında yer alan Ezd ile birleşmesinden alıkoydu. Fakat Yezid, ailesinin iktidardan düşüşünün pek yakın olduğunu anladı. Aynı za-

18 Krş. Taberî, 1152 ile 1185, 5. Fîrûz'un oğlu için, Chavannes, *Documents*, 172.

19 Krş. Taberî, 1129 ile 1144 ve 1184.

20 Anonim, 337. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

manda Kuteybe b. Müslim'in Horasan'a vali atanması için halifenin iznine başvuruldu. Tarafsız Bâhile kabilesinden olan Kuteybe, Kayslıların müttefiki sayılsa da, gruplar arasında tarafsızca denge kurabileceğine güvenilebilirdi. Kuteybe kendisini Irak'ta ve Rey Valiliği'nde kanıtlamıştı ve kendi grubunun koruyacak gücü bulunmaması dolayısıyla daha çok Haccac'a sadıktı. Musa uzaklaştırılınca kadar Haccac'ın Mühelleb ailesini görevden almak konusunda hiçbir adım atmadığına ilişkin kabul edilen görüş, Musa rivayetindeki Mühelleb'e nispet edilen bir değerlendirmeye dayandırılır. Bu rivayet başka yerlerde hem açıkça hem de ima yoluyla sık sık yalanlanır.

85/704 yılındaki dokuz aylık görevi sırasında Mufad-al'ın, Badgis'te isyancılara karşı yaptığı askerî harekâtlarla Haccac'ı etkilemeye çalıştığı gözükmektedir. Aynı zamanda Musa, (Tarhun ve Sebel rivayetinde yüceltilen) yerel hükümdarlarla iş birliği içinde hareket ederek, Osman b. Mesud komutasında Tirmiz'e bir sefer düzenledi. Musa, yolu kesilip bir yarma hareketiyle öldürüldü. Yeğeni Süleyman ise ön şartsız teslim oldu. Bu haberi duyduğunda Haccac'ın ilk şaşkınlık ifadesinin, Kayslılara yapılan hakarete kızgınlığını ortaya koymak olduğu, belirtilmektedir. Fakat yeni valinin atanmasının önündeki son engel artık ortadan kaldırılmış ve yılın sonuna doğru Kuteybe, Merv'e varmıştı.

III. BÖLÜM

KUTEYBE'NİN FETİHLERİ

[29]

I. Velid Dönemi'nde Müslüman ordularının Orta Asya'daki başarıları, birinci derecede Haccac'ın usta yöneticiliği ve Kuteybe'nin askerî kabiliyeti sayesinde gerçekleşti. Arapça metinler, Kuteybe'nin yeteneklerinin dâhilik derecesine vardığını söylemekten sakınmasalar da onun stratejik yönleri biraz abartılmaktadır. Seferlerin başarıyla komuta edilmesinin onuru haklı olarak Kuteybe'ye ait bulunmakla birlikte, birden çok örnek, Vali (Haccâc'ın) ordularının ilerleyişiyle çok yakından ilgilendiği ve sefer planlarının yapılmasında büyük payının bulunduğunu bize göstermektedir. Haccac'ın, yardımcısına karşı tam bir güvene sahip bulunduğu görülmektedir. Haccac, gerek duyduğunda Kuteybe'yi uyarmaktan ve azarlamaktan kaçınmadığı gibi aynı şekilde onun başarısını hemen takdir etmekten de geri kalmamıştır.

Bütün Arap grupları komutanlarının arkasında Haccac'ın otoritesi bulunduğunu çok geçmeden anladılar. Haccac'ın telkin ettiği yerinde saygı, onun döneminde birliğin bozulmasını engelledi. Fetihlere somut anlamda katkıda bulunan ikinci faktör, Kuteybe'nin bu fetihlerin yapılabilmesi için Horasan'daki Fars, Arap, Kayslı ve Yemenli bütün grupları tek vücut hâline getirmesiydi. Böylesine uzun ve şiddetli seferlerde bu grupların azminin azalmaksızın sürmesini sağlamak basit bir iş değildi; ayrıca bu azimlilik ancak zengin ganimetin çekiciliğiyle açıklanabilir. Şüphesiz Kuteybe'nin başarısı, aslında komutanlığından çok, yöneticilikteki becerisinden kaynaklanmaktadır. Doğu'da hiçbir Arap valisinde olmadığı kadar Kuteybe'nin, Horasan gibi bir vilayette Arap hükümetinin güvenliğinin, bölgenin

[30]

büyük çoğunluğunu oluşturan Fars nüfusuyla sürekli iş birliğine bağlı bulunduğunu anladığı görülmektedir. Grup çekişmelerinin kötülüğü, özellikle Yezid'in tahrik ettiği bir olay neticesinde, yalnızca Arapların desteğine güvenmenin ne denli yanlış olduğunu ortaya koymuştur. Bu yüzden yatıştırıcı tutumuyla Kuteybe, Farsların güvenini kazandı ve bu güvene benzer şekilde karşılık verdi. [İşlerinde] Sürekli Fars memur görevlendirmesinden ve gittikçe artan oranda Fars valiler tercih etmesinden, Kuteybe'nin onları, Araplar arasında ihtiyaç duyduğu ve kendisinin meydana getirdiği aşireti gibi gördüğü anlaşılmaktadır. Bu durum, Kuteybe'nin Arapların düşmanlığını kazanmasında ve iktidardan devrilisinde büyük rol oynamasına rağmen, belki de o bu şekilde Horasanlı Farslar arasında ilk defa millî duygunun oluşmasına ortam hazırlamıştır.

Arapların Mâverâünnehir'in zengin toprakları hakkında ne kadar bilgiye sahip bulundukları kesin olmamakla birlikte, Orta Asya'daki durum bu bölgenin Arap topraklarına katılması için yeniden harekete geçilmesine uygundu. 682'de İmparatoriçe Wu'nun entrikaları sonucunda içişlerini kontrol etme bakımından zayıflayan Çin'in, Tibet ile yaptığı savaşlar nedeniyle eli kolu bağlanmış ve Doğu ya da Kuzey Türkleri yeniden bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Yeni imparatorluk hiçbir zaman, daha önceki devletin batı bölgesindeki topraklarının tümü üzerinde hâkimiyet kuramamıştı. Fakat sürekli seferlerle, rivayete göre "hemen hemen tümüyle ortadan kaldırılma noktasına gelen" İli ve Çu'nun On kabilesi üzerinde etkinliğini artırmıştı. 701'de Doğu Türkleri, Soğdiana'yı işgal ettiyseler de sık sık öne ifade edilmesine rağmen, Mühelleb kuvvetlerinin Kiş'te bu akınlardan etkilendiğini varsaymak için bir neden bulunmamaktadır. Yolların güvenliği için bile rehine alma gerekliliğinin gösterdiği gibi, yerel güçlerin düşmanlığını açıklamak için rivayet edilen sıkıntılar yeterlidir. Bu akınlardan

sürekli yol açtığı tahribat ve kayıp vassal hükümdarların kaynaklarını öyle zayıflattı ki, hanın bir oğlunun On kabilenin başına geçirilmesi bile onları pek fazla teselli etmedi. Her halükârda Doğu Türklerinin, Türgişlere karşı 699'dan 711'e kadar sürdürmek zorunda kaldığı kesintisiz savaş, Soğdiana'nın onlardan muhtemel yardım isteğini karşı- [31] lamalarını ciddi olarak engelledi.¹ Aynı şekilde Türgişler de bu dönemde Soğdiana'ya müdahale edememişlerdir.² Görüyoruz ki Arap tarihçileri "Türkler" ifadesiyle, genel bir kural olarak, tüm yerli halkı kastetmektedirler. Bu halkın arasında söz konusu dönemde Türk unsurların da bulunması kuvvetle muhtemeldir. Zaman zaman hakana yapılan göndermelerin övünmeye ilişkin olduğu açıktır. Fakat bu göndermelerde yerli bir yöneticiye işaret ediliyorsa gerçek bir kişi kastedilmiş olabilir. Ancak böyle bir işaret de ihtimal dışıdır. Hicrî 98 yılında yapıldığı varsayılan Türgiş müdahalesi rivayeti, bütünüyle Bâhile kabilesinin bir uydurmasıdır. Nihayet Arapların daha sonraki yıllarda edindiği tecrübe bize göstermektedir ki, eğer Soğdiana'nın direnişi büyük Türk kuvvetleriyle desteklenmiş olsaydı, Kuteybe'nin böyle büyük bir başarı elde edebilmesi mümkün olmazdı.

Kuteybe'nin fetihleri doğal olarak dört döneme ayrılır:

1. 86/705: Aşağı Toharistan'ın geri alınışı;
2. 87/706'dan 90/709'a kadar: Buhârâ'nın fethi;
3. 91/710'dan 93/712'ye kadar: Arap hâkimiyetinin Ceyhun Vadisi'nde güçlenmesi ve Soğd'a yayılması;
4. 94/713'ten 96/715 'e kadar: Seyhun vilayetlerine seferler.

1 Chavannes, *Documents*, 42, 282 vd.; Marquart, *Chronologie*, 15; Taberî, II, 1078, 1080.

2 Prof. Houtsma tarafından öne sürüldüğü gibi, Gotting. Gelehrt. Anz., 1899, 386 vd.

Aşağı Toharistan'ın Geri Alınışı

Kuteybe'nin ilk işi, Aşağı Toharistan isyanını bastırmak oldu. 86/705 yılı ilkbaharında ordu hazırlandı ve Merv-Rûd ve Tâlekân'dan geçerek Belh'e ilerledi. Taberî'nin bir rivayetine göre, şehir çatışmasız teslim oldu. Bazı yerli halk arasında bir isyanın patlak verdiğinden bahseden ikinci bir rivayet daha bulunmaktadır. Bu rivayet açıkça Bâhile kabilesi kökenli bir rivayet olarak nakledilmemekle birlikte, Kuteybe'nin kardeşiyle ilgili olduğundan ve Bermekîler [32] konusundaki Bâhile kabilesinin iddialarını ispatlamayı amaçladığından dolayı böyle kabul edilebilir. Belh'in dört yıl sonra harap bir hâlde bulunduğunu öğrendiğimizden dolayı (Taberî, I, 1206) bu ikinci rivayetin daha doğru olması muhtemeldir. Belh'in tesliminin ardından bir yıl önce, Tirmiz'e saldırı sırasında Mufaddal ile muhtemelen iş birliği yapmış olan Çağaniyân Hükümdarı Tîş, hâkimiyet altına alındı. Çağaniyân Hükümdarı'nın bu hareketi Şûmân ve Âharûn nehirlerinin vadilerinde hâkim olan hükümdara düşmanlığından kaynaklanmış gözükmektedir. Tîş, Mufaddal'a yardımının karşılığında düşmanı olan hükümdara karşı Arap ordularını kullanmayı umut etmişti. Mufaddal gerçekten de görevden alınmadan önce Şûmân'a karşı bir sefer düzenlemeyi planlamıştı. Fakat artık bu sefer Kuteybe tarafından gerçekleştirildi. Demir Kapı'ya güneyden yaklaşmayı olanaklı hâle getirdiğinden dolayı Kuteybe, bu sefere kalkışmaya daha hazırды. Yuan Chwang'a göre Türk ırkından olan Gışlaştan'ın teslim oluşundan sonra, Kuteybe ordunun komutasını seferlere devam etmesi için kardeşi Salih'e bırakarak yalnız başına Merv'e döndü. Salih de yolu üzerindeki birçok yere küçük çaplı akınlar gerçekleştirdi. Belâzurî'nin tasvir edici rivayetine rağmen, bu akınların Ceyhun çevresindeki bölgelerde yapılmış olması gerektiği açıktır. Bununla birlikte Taberî'nin bu konudaki rivayetleri

eksiktir.³ İsyanın merkezi olan Badgis'te Nîzek'in çevreyle bağlantısını kesen Kuteybe, kış aylarını danışmanı Süleym aracılığıyla onunla görüşmelerde bulunarak geçirdi. Etkin bir Fars olan Süleym, en zorlu görüşmeleri yönetmedeki becerisini birçok kereler Kuteybe'ye ispatlamıştı. Nîzek teslim olmaya ikna edilip Merv'e getirildi. Burada, Kuteybe'nin şahsen Badgis'e girmemesi koşuluyla barış yapıldı. Bununla birlikte ihtiyatî tedbir olarak vali, Nîzek'in bütün seferlere kendisiyle birlikte katılmasını kararlaştırdı. Böylece en azından o dönem, her iki taraf için de onurlu bir şekilde Horasan'da bir isyan tehlikesi engellendi. Fîrûz'un oğlu da daha uygun bir fırsatı kollamak üzere Çin'e geri döndü.⁴

Buhârâ'nın Fethi

[33]

Ertesi yıl önce Âmül ve Zem geçitlerini emniyet altına alan Kuteybe, Beykent'e saldırıda bulunarak Buhârâ seferlerini başlattı. Diğer tarih eserlerindeki rivayetlere uygun ve onları tamamlayıcı nitelikte olduğu için fazlasıyla güven duyabileceğimiz Narşahî'nin ifadelerinden, Buhârâ Hükümdarlığı'nın iç savaş ve işgalle zayıf düştüğü sonucu çıkarılabilir. Tuğşâde'nin henüz çocuk yaşta olduğu ve Hatun'un ona vekâleten yönetimi elinde bulundurduğu sırada güçlü ve hırslı önde gelenler, aralarında liderlik mücadelesine girmişlerdi. Buhârâ merkezinin de içinde bulunduğu pek çok bölge, Verdâne Hükümdarı tarafından ele geçirildi. Geri kalan bölgelerin ise, Buhar Huda'nın unvanını alan Hunuk Huda'nın hâkimiyeti altına girdiği görülmektedir.⁵ Beykent'in böylece az çok çevreyle bağlantısı kesildi ve Narşahî'nin rivayetinden kendi kaderine terk

3 Barthold'un eseri *Turkestan*, 71, not. 5 ve 76'da önerilen okumalar.

4 Taberî, 1184 vd, 1195; Chavannes, *Documents*, 172; Hemedânî, *Kitâbu'l-Buldân* (Bibl. Geog. Arab. V), 209, 7; krş. Taberî, 1874.

5 Narşahî, 8, 15, 30, 37, 44; Taberî, 1199, 1; Ya'kûbî, *History*, II, 342, 9. Krş. Marquart, *Chronologie*, 63 ve Barthold, *Arab. Quellen*, 7.

edildiği anlaşılmaktadır. Taberî'de konu edilen Soğdlularla savaş, ertesi yılın olaylarından hareketle yapılan aşikâr bir tahmindir. İki aylık bir kuşatmadan sonra şehir Kuteybe ile antlaşmaya vardı. O, burada küçük bir askerî birlik bıraktı ve Taberî'nin rivayetine göre, Merv'e dönmek için yola çıktı. Fakat Beykent'te ortaya çıkan bir ayaklanma onu derhal buraya müdahale etmek zorunda bıraktı. Kuteybe'nin saldırısını yalnızca arkası gelmeyecek bir akın olarak algılayan şehir halkının, onun çekilmesinin hemen ardından askeri birliğini sürmeye kalkışmış olacağını varsaymak mantıklı gözükmemektedir. Kuteybe'nin Buhârâ'ya ilerleyişi sırasında, buradaki vali Verka b. Nasr el-Bâhilî'nin aşağılayıcı davranışına kızıp onu öldürmeye kasteden bir vatan-daşa ilişkin Narşahî'de yer alan rivayet, önemsiz ve ikna edicilikten uzaktır. Fakat Kuteybe, isyanın sebebi ne olursa olsun, korkunç ve ürkütücü bir intikam aldı. Orta Çağ gelenegine göre isyancı şehir yağmalandı; eli silah tutanlar öldürüldü; kadın ve çocuklar esir edildi. Arapların savaşarak aldığı Orta Asya'nın büyük ticarî şehirlerinin ilki olan Beykent'ten alınan ganimet, daha sonraki rivayet kanalla-

[34] rının abartılı nakillerine, bitmez tükenmez malzeme sağlamıştır. Ganimetin en önemli bölümü silah ve zırhlarla dolu cephanelikti. Bunlar öylesine kaliteliydi ki "Soğd'un demir dövmesi" bu dönemde ustalığının mükemmelliği bakımından "Hz. Davud'un demir dövmesi" ile bir tutulmaktaydı. ⁶ Haccac'ın onayıyla bu silahlar, askerler arasında paylaştırılan ganimetten ayrı tutulup ordunun donatılmasında kullanıldı. Daha önce ordunun tümünde yalnızca 350 takım zırh bulunduğu ifadesi, Bâhile kabilesi kaynaklıdır ve pek güvenilir değildir. Kuteybe'nin daha görevinin başlangıcında Beykent'e ibret alınacak bir ceza vermesi, Nîzek ve Soğdlulara sert bir uyardı. Arap hâkimiyetini kabul edenlere insanca davranılacaksa da herhangi bir isyan girişimi

acımasızca bastırılacaktı. Yine de Beykent'e verilen ceza sonraları hafifletildi; Narşahî'nin rivayetine göre, esirler Çin'e yapılan yıllık ticarî seferlerden dönüşte Beykentli tüccarlar tarafından fidye karşılığı kurtarıldı ve şehir yıllarca harabe hâlinde kaldıktan sonra yeniden imar edildi.

Beykent felaketi, Mâverâünnehir hükümdarlarının ve tüccarlarının istilacıları ihmal etmenin tehlikesi üzerinde dikkatlerini toplamalarına yol açtı. Buhârâ ve Verdâne arasındaki düşmanlık sona erdirildi; çevre hükümdarlıklarının tümünün kuvvetleri, bağımsızlık mücadelesinin tertipleycisi ve en önemli sembolü olan Verdan Huda etrafında toplandılar. Bu yüzden Kuteybe, 88/707'de yeniden seferlerini başlatıp Tumuşkes'in (Buhârâ'nın önceki adı olan Numuşkes değil) varoşlarını ve Râmîsene'yi (ya da Râmâtın) aldığı sırada Verdâne, Buhârâ ve Soğd birlikleri tarafından ulaşım yollarının kesildiğini gördü. Medâînî'nin rivayet ettiği gibi, Fergana Hükümdarı'nın Soğdlularla iş birliği yapmış olması da ihtimal dışı değildir. Diğer yandan Arapça rivayetler bu konuda açıklayıcı olmaktan uzaktır. Burada işaret edilen Soğdluların, Semerkantlılardan ziyade Kişli olmaları daha muhtemeldir. Bu şüphe Haccac'ın şu ünlü tevriyeli emriyle ortaya çıkmıştır: "Kiş'i ez, Nesef'i [35] yık, Verdâne'yi geri sür." Narşahî ve Ya'kûbî, Kuteybe'yi temsil eden Hayyan en-Nabatî ile Soğd Hükümdarı Tarhun arasında görüşmeler yapıldığından söz etmektedir. Fakat bu görüşmeler Taberî tarafından açıkça iki yıl sonraki Buhârâ'nın fethinin ardından nakledilmektedir. Bütün milletlerin erken dönem tarihlerinde baştan sona bu seferlerin tümünde karşıt kuvvetlerin durumlarını ve sayılarını abartma konusunda ortak bir eğilim görülür. Her zamanki gibi, Bâhile kabilesine dayanan rivayet, Türgiş kuvvetinin iki yüz binden daha az olmadığını belirterek, bu abartıyı gülünç bir düzeye vardırır. Bu, Türgişlerin daha sonraki istilalarından etkilenmiş açık bir tarih karışıklığıdır. Söz

konusu karışıklık, bu olaydan yaklaşık otuz yıl sonra “bir Türgiş lideri” olarak karşılaştığımız Kur Mağanun (Taberî, II, 1602, 2) adının geçmesiyle açıklığa kavuşmuştur. Doğru rivayete göre, Kuteybe bir meydan savaşına girişmeyip, sü-rüncemeli savaş taktikleriyle müttefikleri yormuş ve onla-rın aralarında tabiat olarak eğilimli bulundukları ihtilafın ortaya çıkması için kendilerine zaman tanımıştır. Sonra da hızlı bir ilerleyişle Demir Kapı'dan geçerek düşman atıla-ryla artçı çatışmalarından başka bir savaş yapmaksızın, müttefikleri yenilgiye uğratmış ve Tirmiz'de bütün ordu-sunu nehrin karşı yakasına geçirmiştir. Artçı birliğin ko-mutanlığına kardeşi Abdurrahman b. Müslim'in atanması, Kuteybe'nin en zor komutaları her zaman ona bıraktığı ipucunu bize vermektedir. Ertesi yıl Verdân Huda ve Kış, Nesef birleşik kuvvetlerine karşı henüz ilerleyebilecek du-rumda bulunmadığı için Kuteybe, savaşı uzattıktan sonra (Bâhile kabilesinin çifte zafer iddialarına rağmen) Merv'e döndü. Bu zayıflıktan dolayı Haccac onu şiddetle azarladı ve bir harita üzerinde saldırı planı hazırladı. 90/709 yılı istilasının Verdân Huda'yı kuşatmak için gafil avladığı gö-zükmemektedir. Nitekim Müslüman ordusu hemen Buhârâ'yı kuşatmak için harekete geçebildi. Bununla birlikte o sıra-da Verdân Huda'nın öldüğü ve Kuteybe'ye yalnızca yerel kuvvetlerin direndiği kanaatine vardıracak sebepler bu-lunmaktadır.⁷ Bu, aynı zamanda Semerkant kuvvetlerinin

[366] müdahale etmekteki tereddütlerini de açıklayabilmekte-dir. Buhârâ duvarlarının önündeki meydan savaşı, Taberî tarafından eski günlerin hatırası olan ve Temîm kabilesine dayanan uzun bir rivayette tasvir edilmiştir. Fakat şehrin asıl ele geçirilişi dolaylı olarak anlaşılmaktadır. Muhteme-len Fars tarihçi, Taberî'ye dayanarak (Zotenberg, IV, 165), Wambery (Krş. Heart of Asia, 52) bu kuşatmayı Verdâne'ye yönelik olarak göstermektedir. Oysa Narşahî, Taberî ve bü-

tün diğer tarihçiler, oldukça belirgin biçimde bu kuşatmayı Buhârâ'ya yönelik olarak aktarmaktadır. Ebû Ubeyde'nin şehrin ihanetle ele geçirilişine ilişkin rivayeti (Belâzurî, 420) en iyi ihtimalle Semerkant'ın ele geçirilişiyle karışmıştır. Kuteybe'nin Buhârâ'daki düzenlemelerine ilişkin Narşahî'de verilen bilgiler bu yıla ait değildir. Büyük ihtimalle yalnızca ilk alınan tedbirler, iki yüz bin dirhemlik vergi konulması ve kalenin bir Arap birliğince ele geçirilmesidir.

Buhârâ'daki askerî zaferi bir diplomatik başarı takip etti. Semerkant Hükümdarı Tarhun, Kuteybe ile görüşmeler başlattı. Kuteybe bu görüşmelerde Fars birliklerinin komutanı Hayyan en-Nabatî tarafından temsil edildi. Muhtemelen Selm b. Ziyad tarafından yapılmış olan eski antlaşma esas alınarak, iki taraf arasında uzlaşmaya varıldı. Tarhun, vergiyi ödeyeceğinin garantisi olarak rehineler verdi ve Kuteybe Merv'e çekilmeye başladı.

Takviye ve İleri Hareket

Araplar 90/709 yılı sonbaharında başarılarıyla zafer sarhoşu olmuş biçimde geri dönmüş olsalardı, çok geçmeden yeniden büyük bir telâşa düşeceklerdi. Arap hâkimiyeti Horasan'da güç kazanırsa, Nîzek, bağımsızlıklarını geri alma konusundaki bütün umutlarının söneceğini sonunda anladı. Muhtemelen Kuteybe'nin, emellerine olabildiğince diplomasi yoluyla ulaşma arzusunu zayıflığına yorumladı ve en azından umulmadık bir anda Aşağı Toharistan'daki Müslüman hâkimiyetini sona erdirmek için son bir girişimde bulunmaya karar verdi. Memleketini ziyaret etmek için izin alan Nîzek, Kuteybe'den Âmul'de ayrılıp Belh'e gitti; fakat tekrar yakalanmamak için Toharistan'a kaçtı. Buradan beri Belh, Merv-Rûd, Tâlekân, Faryab ve Cüzcan [37] hükümdarlarıyla haberleşerek, ilkbaharda toplu bir isyan çıkartmaya çalıştı. Çağaniyân Hükümdarı'nın onun bu

komposuna katılmayı reddettiği görülmektedir. Toharistan'ın gücü zayıf Yabgusu, belki de zor kullanılarak Nîzek ile iş birliği yapmaya ikna edildi. Nîzek, bu yolla Araplara karşı bütün yerel prensleri savunma konusunda birleştirebileceğinden tam emindi.

Kuteybe'nin ordusu bu sırada terhis edildiğinden ve kış mevsimi de geldiğinden Kuteybe'nin yapabildiğinin tümü, Merv'de bulunan on iki bin kişilik birliği Belh'te kışlaması talimatıyla Abdurrahman'ın komutasında göndermekten ibaret kaldı. Bu birlik Nîzek'in Belh'te ansızın bir harekete girişmesini engellemeyi başardı ve ilkbahar mevsiminde Toharistan'a ilerledi. Bu kararlı hareket Kuteybe'yi duruma hâkim kıldı ve isyancıları öyle korkuttu ki, ilkbahar gelir gelmez Araplar pek silah kullanmaksızın muhaliflerin topraklarına girerek ilerleyişlerini sürdürdüler; hükümdarlar ya teslim oldular ya da kaçmak zorunda kaldılar. Hakkındaki rivayetler içinden çıkılamayacak derecede karışık olan Tâlekân dışındaki halka genel af ilân edildi. Rivayete göre bir hırsız çetesi Tâlekân'da çarımıha gerilerek idam edildi. Fakat açıktan açığa isyan yalnızca orada patlak verdiğinden dolayı özel bir şiddet uygulanmış olabilir.⁸ Yerel hükümdarlar sözde hâkimiyet sürdürmelerine rağmen, her bir bölgeye yerleştirilmiş olan Arap valilerine geniş yetkiler verilerek, Aşağı Toharistan'da bazı idarî düzenlemeler de yapılmış olabilir. Kuteybe, Belh'ten harekete geçti ve Abdurrahman ile buluştu. Sınırlı güçteki hükümdarların yardımıyla Nîzek'i takip edip yakaladılar. Nîzek, Kuteybe'nin, affedileceğine yönelik verdiği sözden dönülerek doğrudan Haccac'ın verdiği emirle idam edildi.⁹

8 Taberî, 1207, 16; krş. Ya'kûbî, a.y. Çarımıha germeye ilişkin Arap yöntemi üzerine, Nöldeke, *Z.D.M.G.*, LVI, (1902), 433; krş. Taberî, 1691 ve Dîneverî, 336, 18.

9 Bu konuya ilişkin ayrıntılı rivayetlere Sir Mark Sykes tarafından kaleme alınan *The Heart of Asia* ve *The Caliph's Last Heritage* adlı çalışmalarda kolaylıkla erişilebilir. Bunlardan ikincisi tasvir bakımından

Bu davranışın çağın hâkim anlayışınca ne kadar az kınandığı Taberî'nin naklettiği çağdaş şiirlerle kanıtlanmaktadır. Bu şiirlerde "İslâm topraklarının savunucusu" övülür, onun davranışı daha önce Medine'deki Yahudi kabilelerine karşı alınan tedbirlere benzetilir. Bu dönemde bile, son- [38] raki yıllarda etkisini daha çok hissettiren yeni fikir sahiplerinin izlerini görürüz; Sabit b. Kutbe'ninki gibi "mertlik diye isimlendirilen ihanete" karşı yükselen sesleri duyarız. Taberî bu noktada Cüzcan'daki Arap rehinenin öldürülmesinin karşılığında Cüzcanlı rehinelere öldürüldüğünü rivayet eder ki, bu çok daha normal görülebilir bir olaydır. Fakat Belâzurî, bu olayın Kuteybe'nin valiliğinin ilk zamanlarında olduğunu nakletmektedir. Öyle de olsa, bu olay Aşağı Toharistan'ın ilk kontrol altına alınmasıyla ilgiliydi. Bu rivayetin Taberî'nin eserinde söz konusu noktada anlatılması, Nîzek olayına yüzeysel benzerliği dolayısıyla olabilir. Bu seferin sonuçları çok büyük önem taşıdı: Nîzek'in planı bozulmakla ve bu yüzden Aşağı Toharistan'ın Arap İmparatorluğu'na katılmasıyla kalmadı, aynı zamanda ilk kez Arap hâkimiyeti Yabgu ve onun Ceyhun havzasındaki vassallarını da içine aldı. Şam'a sürülen Yabgu, tekrarlanabilecek bir bağımsızlık girişimine karşı değerli bir rehine oldu. Çağaniyân Hükümdarı'nın genç Yabgu'nun yerine vekil atanmış olması, (yukarıda bkz. s. 24) ihtimal dışı değildir. Abdurrahman da yeni vilayetin yönetimini yürütmesi için Belh Valisi olarak atandı.

Kuteybe henüz karşılaştığı yeni bir isyanı bastırmadan önce Merv'e dönemedi. Arapların içinde bulunduğu zorlukları ya da onların güney dağlarında olmayışlarını fırsat bilen Şûmân Hükümdarı, Salih b. Müslim'in yatıştırıcı tekliflerine rağmen yeniden bağımsızlık iddiasında bulunmuştu. Kuteybe bütün gücünü onu bastırmak için kullan-

dı. Hükümdar'ın kalesine ağır kuşatma silahlarıyla saldırı-
dı; bir yarma hareketi sırasında hükümdar öldürülürken,
birliği de kılıçtan geçirildi. Bu andan itibaren Şûmân ve
Âharûn, Arapça rivayetlerden yavaş yavaş tamamen çıkar-
ılmaktadır. Ardından Kuteybe, Demir Kapı'ya doğru ilerle-
yişine başladı; Kiş ve Nesef bölgelerini fethetti; Buhârâ'ya
bir kez daha uğradı. Halkla Arap birlikleri arasında sürekli
bir sürtüşmenin yaşandığı görülmektedir.¹⁰ Baskıya da-
[39] yalı yeni bir düzenlemenin gerekliliği hissedilmekteydi.
Tuğşâde, yaşı daha genç olmasına rağmen Buhar Huda
makamına oturtuldu; (Verdan Huda'nınkinden çok, Hunuk
Huda'nın grubundan olması kuvvetle muhtemel bulunan)
düşman grubun liderleri ise öldürüldü. Kuşkusuz Kuteybe
bu yolla yerel yönetimde bağlılık ve uysallığı güven altına
alacağını umut etmişti. Tuğşâde iktidara, Araplar tarafın-
dan getirilmişti ve sonuç olarak onların yanında yer al-
ması beklenebilirdi. Bununla birlikte fethin kalıcılığı için
Buhârâ'da askerî bir koloninin kurulması daha sağlam bir
garantiydi. Merv'in kolonize edilmesinde kullanılmış yön-
tem takip edilerek, Araplar yerlilerin evlerine yerleştiril-
diler ve rivayete göre, yerlilere küçük bir bahşîş verilerek
Cuma namazlarına katılmaya ve Müslümanlar gibi davran-
maya teşvik edildiler. Kuşan tüccarları bu emirleri yerine
getirmektense evlerini ve mülklerini terk etmeyi yeğleyip,
surların dışında yeni bir şehir kurdular. Rivayetlerde belir-
tildiği gibi şehrin İslâmlaşmasının henüz tamamlanmadığı
açıkça görülmektedir.¹¹ Caminin yapılmasını ve Cuma na-
mazlarının kılınmasını Narşahî, hicrî 94 yılıyla tarihlendir-
mektedir. Bu durum Semerkant'ın ele geçirilişinden sonra
ek bir düzenlemenin yapıldığına işaret etmektedir. Aslın-
da yeni bölgelerin düzenlenmesi; fetihlerin genişlemesi
ve sağlamlaşmasıyla aynı hızda ilerledi. Ceyhun Nehri'nin

10 Narşahî, 46. 12, 50. 15.

11 Örneğin, Narşahî, 58. 5. Yeni şehir üzerine, Barthold, *Turkestan*, 110
vd.

İran yakasında Arap hâkimiyeti zayıfladıkça, diğer yakada ne bir askerî koloni ne de düzenli ve mükemmel bir idare kurmak söz konusu olabildi. Sonuç itibariyle Nîzek isyanının başarısızlığıyla artık Arap hâkimiyeti eski Eftalit topraklarında tamamen güven altına alınabilmişti. Bu topraklar içinde yer alan Buhârâ'da bir Arap birliğinin yerleştirilmesi konusunda kesin bir adım atılabilmesi mümkün olmuştu. Adımların birbirini takip etmesindeki düzenlilik, bu işin önceden planlandığını ya da en azından askerî faaliyetin başarılı olması hâlinde alınan bölgelerin yönetim sorununa biraz önem verildiğini göstermektedir.

Kuteybe'nin yeni düzenlemesi yalnızca sivil yönetimi [40] değil, aynı zamanda orduyu da kapsadı. Bu döneme kadar savaşçı sınıfı olarak Arapların özlük hakları konusundaki kıskançlıkları, mevâlînin ve kışlada sürekli yer alanların dışında kalan Farsların ordudaki sayılarına tam anlamıyla sınırlama getirilmesine yol açmıştı. Böylece Horasan ordularının bu dönemde aşağıdaki miktarlardan oluştuğu belirtilmektedir. (Taberî, 1290, 20): Basralı Ehlü'l-Âliye, 9.000; Bekr, 7.000; Temîm, 10.000; Abdu'l-Kays, 4.000; Ezd, 10.000; Kûfeli, 7.000; toplam bu 47.000 Arab'ın yanı sıra Hayyan en-Nabatî'nin komuta ettiği yalnızca 7.000 mevâlî asker bulunmaktaydı. Hayyan, Deylemli ve Horasanlı bir yerli gibi farklı şekillerde nitelendirilmektedir. Fakat bu dönemde Kuteybe, önce Buhârâ'da, ardından her fethedilen şehirde, genellikle sayıları 10.000 ya da 20.000'e varan yardımcı yerli birliklere, Arap ordularına katkıda bulunma zorunluluğu getirdi. Eğer rivayet doğru ise, bu yöntemin daha önce Semerkant'ın ele geçirilişinde Said b. Osman tarafından da düşünülmüş olması muhtemeldir. Fakat bu yöntem, Araplarca diğer fetih bölgelerinde uzun süredir uygulanıyor olsa bile, doğuda büsbütün yeni bir uygulama olması daha kuvvetle muhtemeldir.

İlgili yeni yöntemin benimsenmesine neden olan kuvvetli gerekçeler var gibi gözükmesine rağmen, bu konuda herhangi bir imada bulunulmamıştır. Muhtemelen bu gerekçe, arkadan bir isyan tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktansa, yerli orduları Araplara hizmetle meşgul etme arzusundan başka bir şey değildi. Belki de Haccac ile Kuteybe, tek başlarına yalnızca Buhârâ'yı almak için dört yıl uğraşan Arap kuvvetlerinin, daha büyük bir sorun olan Semerkant'ı almakta yetersiz kalacaklarını anlamışlardır. Panch'ao'nun ünlü "Barbarlara karşı barbarları kullan!" vecizesini hatırlatan bu yöntemle, her fetih bir sonrakini daha kolay hâle getirmiştir. Kuteybe'nin, öncekilerin aksine, sonraki fetihlerinin hızlılığı bu şekilde açıklanabilir. Kuteybe'nin söz konusu yöntemi benimserken açığa vurulmamış şöyle bir gerekçesi de bulunmuş olabilir: Arap kuvvetleri kadar eğitilmiş, fakat daha çok bizzat valiye bağlı kalacak ve [isyan edebilecek] Araplara karşı kendi yanında yer alabilecek bir Fars ordusunun oluşturulması. Kuteybe'nin kendi davasında bile bu planın ne kadar başarılı olduğunu gelişmeler göstermektedir.

Yerli halktan asker toplama işinin, uygulanmaya başlamasından itibaren Horasan'da genelleştiği görülmektedir. Gerçi Horasan ve Aşağı Toharistanlı yerel kuvvetlerin ne zamana kadar ve ne oranda orduya katıldıkları konusunda bilgiye sahip değiliz. Fakat orduda bulunduklarına ve daha sonra patlak veren kırk yıl savaşlarında artan saygınlıklarına ilişkin hayli belgeye sahibiz.¹² Diğer yandan hicrî 106 ve 112 yıllarında görüldüğü gibi sonraki valiler güçleri yettikçe Soğdianalı topluluklardan yararlanmalarına rağmen, Araplar Mâverâünnehir'de daha zayıf olduklarından, Soğdianalı askerler Emevîler Dönemi'nin sonuna kadar, hiçbir zaman onların düzenli ordusu hâline gelmemişlerdir. Abbasî propagandası Horasan ordularının bağlılığına

darbe vurunca, iki vassal İran topluluğu arasındaki bu fark, ileride görüleceği gibi biraz önem kazanmıştır.

Kuteybe, Buhârâ'yı yapılandırmakla uğraşırken, Tarhun'dan bir yıl önce kabul etmiş olduğu vergiyi almak için Abdurrahman'ın komutasında Kiş'ten Semerkant'a gönderilen birlik, görevini başarıyla tamamladı. Abdurrahman, Tarhun'a rehineleri iade ettikten sonra Buhârâ'ya kardeşinin yanına gitti; oradan da onunla birlikte kış mevsimini geçirmek için Merv'e döndü.

Uzun süredir Genel Vali Haccac için bir çıbanbaşı olan Toharistanlı önemli bir vassal, hâlâ kontrol altına alınmamıştı. Bu kişi adı Rutbil ya da Zunbil olan, Zâbulistan'ın Türk Hükümdarı idi.¹³ Hicrî 91 yılında Sicistan'ı Horasan Valiliği'ne bağlayan Genel Vali, Kuteybe'ye Rutbil'e karşı bizzat sefer açmasını emretti. Ertesi yıl bu yüzden Mâverâünnehir seferleri kesintiye uğradı ve ordu yeniden güneye doğru ilerledi. Kuteybe'nin imdadına, Rutbil'in apar topar bağlılığını arz etmesi yetti. (Çünkü Kuteybe, Sicistan'ı belâlı bir sınıra dönüştürmüş olan güçlü düşman Rutbil'e sefer açmaktan hiç de hoşlanmamaktaydı) Fakat ^[42] Rutbil aynı zamanda Çin İmparatoru'na da bağlılığını arz etmek için bir heyet gönderdi.¹⁴ Arap hâkimiyetini tanıması, Zâbulistan için yalnızca belirli bir verginin ödenmesini zorunlu kıldı, fakat sürekli işgal edilmesi söz konusu olmadı.

Bu sırada Soğd'da ciddî bir durum ortaya çıktı. Semerkantlı tüccar ve soylular, hükümdarlarının güçsüzlüğüne ve vergi ödemesine öfkelenmişlerdi: Kuteybe'nin yokluğundan yararlanarak aşırı muhalefet kanadı şehirde hâkimiyet kurdu; güçsüzlüğünden dolayı iktidardan indi-

13 Bu hükümdar ailesi üzerine bkz. *Eransahr*, 37 vd., 248 vd.; de Goeje, *W.Z.K.M.* XVI, (1902), 192-195.

14 Ya'kûbî, *Geog.* 283; Chavannes, *Documents*, 161.

rilen Tarhun ise intihar etti. Hakkında daha tatmin edici bir bilgiye sahip olamadığımız Gûrek, hükümdar seçildi.¹⁵ Yirmi yedi yıllık iktidarı sırasında artan zorluklar altında en karmaşık durumları çok büyük bir ustalıklarla yönetmesi, Gûrek'in her şeyden önce hem bir devlet adamı hem de bir vatansever olduğunu göstermektedir. Ayrıca o, tekrarlanıp duran felaketten de hükümdarlığını korumuştur. (Çin belgeleri de bu konudaki Arapça rivayeti teyit etmektedir.) Soğd soylularının bu hareketi, Arapların Kuteybe'nin bunun karşılığını vermekte gecikmeyeceği iddialarına karşı bir cevap olmuştur. Bu değerlendirmeler, Said b. Osman ile antlaşma yapmış olmalarına rağmen, Kuteybe'nin ha-ince Semerkant ve Harizm'e saldırdığına ilişkin Ebû Ubeyde'nin taraflı rivayetini (Belâzurî, 422) açıkça çürütmekte ve Van Vloten'in *La Domination Arabe* adlı eserinde bu rivayete dayandırdığı görüşün de biraz değiştirilmesini gerektirmektedir.

93/711 yılı kışı bu yüzden Semerkant'a karşı sefer hazırlıklarıyla geçirildi. Fakat sefer sezonu henüz açılmadan Kuteybe, Harizmşah'ın gönderdiği gizli bir heyeti kabul etti. Bu heyet aracılığıyla Harizmşah, Araplar kendisini isyancı kardeşi Hurrazad'dan kurtardıkları takdirde vergi vererek onlara bağlanma teklifinde bulundu. Kuteybe bu konuda onunla anlaştı ve Soğd'u ele geçirme niyetini açıkça ilan ettikten sonra birdenbire Hezâresb'de görüldü. Harizmşah'ın taraftarları en azından o yıl için direnmemeye ikna [43] edildi ve verdikleri düzenli verginin yanı sıra yeni plana göre on bin kişilik kuvvetli bir ordu desteğini sağlama şartına da razı oldular. Kuteybe söz konusu ordu toplanıncaya kadar başkentte kaldı.¹⁶ Taberî'nin rivayetine göre, bu sı-

15 Genellikle Gûzek şeklinde kaydedilen bu adın okunuşu Çince transkripsiyonla U-le-kia olarak tespit edilmiştir. (Chavannes, *Documents*, 136)

16 Harizm şehri üzerine (Fîl, Kes) bkz. Sachau, *Zur Geschichte usw. von Khwârizm*, 23 vd.

rada Abdurrahman, Hamcird Hükümdarı'nı kontrol altına almaya gönderilmişti. Söz konusu hükümdar, Belâzurî'nin rivayetine göre, ya Hurrazad ya da en azından onun çevresinden birisi idi. Fars kökenli Taberî, bu kişinin teslimine ilişkin uzun ve güvenilir bir rivayet ilâve eder. Bu rivayete göre, muhtemelen Harizmşah'ın emriyle dört bin kişi esir alınıp kılıçtan geçirilmiştir.

Harizm'in Kuteybe'nin hâkimiyeti altında geçirdiği süre, talihsiz bir dönemdir. Kuteybe'nin buradaki ilk valisi İyas b. Abdullah, makamının hakkını veremeyecek derecede zayıf biri olduğunu göstermiştir. Kuteybe'nin çekilmesiyle Harizmliler isyan ettiler ve kendilerini aldatmış olan hükümdarlarını öldürdüler. Gözden düşen İyas ve yardımcısı Fars kökenli Hayyan en-Nabatî görevden alındı. Semerkant'ın ele geçirilişinden sonra Muğîre b. Şu'be'nin komutasında güçlü bir ordu gelip burayı alması için gönderilinceye kadar, geçici olarak Kuteybe'nin kardeşi Abdullah (Belâzurî'ye göre Ubeydullah) vali vekili olarak atandı. Kuteybe'nin bu kez verdiği cezanın şiddeti, Beykent ve Şûmân'dakini bile aştı. Bîrûnî'nin rivayetine göre, Harizm'de eğitilmiş ve daha çok da kültürlü kesimler hemen hemen tümüyle öldürüldü. Kuteybe'nin şahsen bir sefer açtığı görülmemesine rağmen, Bîrûnî onun ikinci sefer düzenlediğine çıkarsama yöntemiyle işaret etmektedir. İlk seferinde Kuteybe'nin liderliği böyle bir örneği göstermiş olsa da, başka benzer durumlarda onun yöntemlerini bilmekteyiz. Büyük bir ihtimalle, sultana karşı isyanı başlatanlar, bürokratların da içinde yer aldığı eğitilmiş kişilerdi ve en ağır cezaya çarptırıldılar. Bununla birlikte hanedan, varlığını sürdürmüştür. Hakkında sonradan çok az şey duyduğumuz Arap kolonisinin, aynı dönemde Harizm'e yerleştirilmiş olması da ihtimal dışı değildir.¹⁷

17 Taberî, 1252 vd., 1525; Belâzurî, 421; el-Bîrûnî, *Chronology of Ancient Nations*, (çev. Sachau, London, 1879), 41 vd. Prof. Barthold, el-

[44] Harizm'e yapılan ilk seferden elde edilen ganimet, Kuteybe'nin birliklerini memnun etmeye yetecek derecedeydi. Ganimetten paylarını alan askerler yurtlarına dönmek için izin istedi. Fakat Semerkant'a yapılacak ani bir saldırı, öyle bir başarı umudu verdi ki Kuteybe ve önde gelenleri bunu gerçekleştirmeyi kararlaştırdılar. Görüldüğü kadarıyla Soğdiyana ordusu terhis edilmişti ve Araplar öncü birliklerinin yanlış hareket ettiği görüntüsü vererek Semerkant'a ilerlediler. Merkez kuvvet, içinde Harizmliler ve Buhârâlı yeni Fars birliklere de yer verirken, Abdurrahman'ın komutasındaki öncü kuvvet yirmi bin kişiden meydana gelmekteydi. Yürüyüş yalnızca birkaç gün sürdü; karşılaşılan hafif direniş, hemen şehri kuşatmak için gerçekleştirilen ilerleyiş engelleyemedi. Gûrek şehri güçlü bir şekilde savunmasına rağmen, Semerkant'ın Seyhun Vadisi'nin tek savunma noktası olduğunu hatırlatarak Şaş ve Fergana'dan yardım istedi. Arap askerî karargâhına sürpriz bir saldırıda bulunmak için Şaş'tan güçlü bir birlik gönderildi. Fakat bu birlik geceleyin seçkin bir Arap birliği tarafından pusuya düşürülüp hemen hemen bütünüyle yok edildi. Ağır silahlar kullanılarak yapılan sürekli saldırının yanı sıra yaşadıkları bu terslik, Soğdiyanlıların moralini bozdu. Fakat Gûrek barış istemeden önce surlarda gedikler açılmış ve yeni Fars kökenli birliklerin yürekli yardımlarıyla Araplar hemen hemen şehre girmişti. Kuteybe'nin istekleri umulmadık derecede hafifti: Genellikle farklı şekillerde ifade edilen yıllık bir vergi, güçlü bir Soğdiyan birliği desteği, ayrıca Arapların bir cami inşa edip Cuma namazını kılarken, askerlerin şehri boşaltmasıyla ilgili özel bir şart. Bununla birlikte Kuteybe içeri girince şehri Gûrek'e geri vermekten vazgeçti. Kalede Abdurrahman'ın (Ya'kûbî'de böyle olmakla beraber Taberî'de Abdul-

Bîrûnî'nin rivayetini uydurma olarak kabul etme eğilimindedir. (Belki de İslâm öncesi dönemlere ait Harizm ile ilgili yazılı belgelerin bulunmayışını açıklamak istemiştir) krş. *Turkestan*, I.

lah) komutasında bulunan güçlü bir garnizon kuruldu. Sıkı gözetim altında tutulanların dışında kalan tüm gayrimüslimlerin şehirden çıkarılmaları konusunda kesin emirler verildi. Bu tedbirin, daha önce Araplar ile yerli halk arasında yaşanan anlaşmazlığın tekrarlanmaması için Buhârâ'da alındığında kuşku yoktur. Gûrek, Tuğşâde'nin onur kırıcı [45] konumunu ya elde edemedi ya da kendine yakıştıramadı. Muhtemelen tüccarların da içinde yer aldığı taraftarlarıyla Semerkant'ı terk etti ve İştîhan'a dört fersah kadar uzaklıkta bulunan Ferenkes adında yeni bir şehir kurdu.¹⁸ Fakat Kuteybe'nin bu kez yaptığı ikiye bölünme, hem Araplar hem de Farslar arasındaki saygınlığını Beykent ve Harizm'e uyguladığı şiddetinden daha çok lekeledi ve Soğd'da unutulmaz acı bir hatıra bıraktı. Bâhileoğulları, kahramanlarına sürülen bu ihanet lekesini gizlemek için kendilerinin naklettiği rivayette, bu seferi bütünüyle farklı bir tarzda anlatmaktadırlar.¹⁹ Rivayete göre Kuteybe, Ceyhun Nehri'nin sağ yakasından giderek ordusunu Buhârâ'da topladıktan sonra Rabincan'a ilerledi. Burada Şaş, Fergana ve Türk birlikleri tarafından desteklenen Gûrek komutasındaki Soğdlularla karşılaştı. Düşman ara vermeksizin artçı savaşları yaparak Semerkant'a çekildi; varoşlarda gerçekleştirilen kararlı savaşların ardından nihayet Araplar zor kullanarak şehre girdi. Bu rivayet, ilk adımda Gûrek'in Çin İmparatoru'na kendi anlatımıyla gönderdiği mektupla desteklenmektedir. Bu mektupta o, başlangıçta Araplara karşı başarılı olduğunu ancak onların ilerleyişini engelleyemediğini belirtmektedir. Çıkarların birbirine zıtlığı dikkate alınarak her iki rivayet de abartılı olarak değerlendirilmelidir. Herhalde başlangıçta Soğdiyan birliklerinden başka kimsenin olayların içinde yer almadığı gayet açıktır.

18 Barthold, *Arab. Quellen*, 21 vd.

19 Taberî, 1247 vd., 1249. Gûrek'in sonu için bkz. Chavannes, *Documents*, 204 vd.

Bâhile kabilesinden gelen rivayetin daha sonra yapılan ekleri bazı tartışmalara yol açmıştır. Buna göre, Gûrek yalnız Şaş'tan değil, aynı zamanda Hakan'dan da yardım istemiştir. Şaş'tan gönderilen atlı birliği, Hakan'ın oğlunun komuta ettiği bir Türk kuvveti gibi görünmektedir. Şüphesiz bunun ilk rivayetin abartılmış biçimi olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Fakat Türk Orhon yazıtlarında Soğdiana'ya "halkı kontrol altına almak için" Hükümdar Kültegin'in komutasında düzenlenen bir seferden söz edilmektedir. Bu yazıta göre söz konusu sefer, 710/711 yılında Türgişlere karşı gerçekleştirilen başarılı bir seferin ardından yapılmıştır. Marquart bu seferin 712 yılında yapıldığını ispatlamaya çalışmakta ve bu durum aslında Bâhile kabilesinden [46] gelen rivayetle de desteklenmektedir. Profesör Houtsma bu görüşe birçok yönden itirazlarda bulunmaktadır. Bunların en önemlisi, yazıtlardaki kronolojinin söz konusu tarihle uyuşabilmesi için değiştirilmesi gerekmektedir. Çünkü bağlamdan hareketle varsayılabilir doğal tarih en son 711 yılıdır. Gerek bunlar gerekse yukarıda belirtilen değerlendirmeler, Marquart'ın varsayımını bütünüyle çürütmektedir.

Profesör Barthold bu konuya farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Fakat Profesör Houtsma'nın itirazları da buna aynı derecede uygulanabilir.²⁰ Tarihçi Ya'kûbî'nin rivayetinde (II. 344) şu kısa not bulunmaktadır: "Kuteybe, kardeşi Abdurrahman b. Müslim'i Semerkant Valiliği'ne atadı. Fakat Semerkantlılar ona karşı haince ayaklandılar, ayrıca Türk Hükümdarı Hakan da saldırdı. Abdurrahman, bu durumu Kuteybe'ye mektupla bildirdi. Ne var ki Kuteybe, kış mevsimi sona erinceye kadar bekledi; ardından kardeşiyle buluşmak üzere harekete geçti ve Türk ordusunu yenilgiye uğrattı." Profesör Barthold, bunun kitabede belirtilen se-

20 Marquart, *Chronologie*, 5 vd.; Barthold, *Arab. Quell.*, II vd; Houtsma, yukarıdaki not 2 gibi.

fer olduğu görüşünü savunmakta ve Türklerin yenilgisini viraneye dönmüş bir arazide yapılan kış seferinin ağır etkilerine bağlamaktadır. Barthold'a göre, bu yenilgi onları öyle zayıf düşürdü ki ilkbaharda savaşmak için gelen Kuteybe'nin komutasındaki çok güçlü ordunun karşısında duramadılar. Bununla birlikte Ya'kûbî'nin rivayetinin nedenli güvenilir olduğu kuşkuludur. Başka hiçbir tarihçi bu istilaya ilişkin en küçük bir imada bulunmamaktadır. Ayrıca bu bir Soğd ayaklanmasının ardından beklenilecek sonuçlara yol açmamıştır. Yani ne acımasız ikinci bir fetih ne de bir ayaklanmanın kanla bastırılması söz konusu oldu. Bu arada Ya'kûbî'nin Kuteybe hakkındaki rivayetlerinin genel gidişi de pek güvenilir değildir. Bu rivayetler yalnızca ayrıntıda ve tarihlendirmede karışıklığa düşmekle kalmamıştır. (Örneğin; Semerkant'ın ele geçiriliş tarihi hicrî 94 yılı olarak gösterilmektedir) Aynı zamanda bunlar bazı durumlarda Bâhile kabilesinden geldiğini bildiğimiz kaynaklardan nakledilmiş, bazı durumlarda ise tartışmalı rivayetler ve Harizm'in fethiyle ilgili olan rivayet gibi başka yerlerden edindiğimiz bilgilerle uyuşmuyor gibi gözükten kaynaklardan aktarılmıştır. Dolayısıyla Ya'kûbî'nin bu konuya ilişkin ifadelerinin gerçeği yansıtmadığı açıkça söy- [47] lenebilir ve kesin bir şekilde Bâhile kabilesine dayanan rivayetin daha sonraki dönemlerdeki ilâveli biçimi olarak kabul edilebilir.

Eğer Houtsma'nın olayların tarihlendirmelerine ilişkin itirazları haklı ise sorunun bir üçüncü çözümü söz konusu olabilir. Fakat hem Arap hem de Çin kaynaklarında kanıt niteliğinde destekleyici bir bilgi bulunmadığından dolayı bu çözüm de bir varsayımdan öteye geçemeyecektir. Tarhun'un iktidardan indirilip Gûrek'in onun yerine getirilmesinde, Kültigin'in Soğdiyan halkını örgütlemesinin payı bulunduğu şüphesiz savunulabilir bir konudur. Soğdi-

yan ticaretinin Türk topraklarında oynadığı bizce bilinen önemli rol, Arapları bu ticareti kontrol altına almaktan engellemeye kalkışmak için oldukça yeterli bir sebepti. Bu seferin hiç beklenilmedik biçimde tasvir edilmesi, "örgütme" için bazı gerekçelerin bulunduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca başka daha ne tür gerekçelerin bulunmuş olabileceğini fark edebilmek güçtür. Bu şartlar altında Gûrek'in Hakan'dan Araplara karşı yardım istemiş olmasını mümkün kılmaktadır. Fakat Türgişlerin artan nüfuzunun Kuzey Hanlığı'na, geriye kalan kısa ömrü boyunca, Soğdian yolunu kapattığı görülmektedir.

Kuteybe, Semerkant'ın fethiyle nihayet Mâverâünnehir'e yerleşti. Bununla birlikte Arap tarihçilerinin büyük bölümünden edinilen izlenim gibi Semerkant'ın ele geçirilmesinin bütün Soğd'un fethi anlamına geldiği sanılmamalıdır. Bütün bunlar henüz dost olmamış bir ülkeye bir Arap garnizonunu yerleştirmek için yapılmıştı. Semerkant'taki komutanların görevi sefer ve akınlar yaparak hâkimiyetlerini adım adım bütün Soğd bölgesine yaymaktı.²¹ Bu yüzden Buhârâ ile Semerkant'ın fetihleri arasında köklü bir farklılık bulunmaktaydı. Buhârâ'nın fethi bir dizi sefer sonucunda gerçekleşti. Bu seferlerde şehir kaynakları tüketilmiş ve vilayet parça parça ele geçirilmişti. Bütün halk Arap vatandaşı olmuş ve sürekli gözetim altında tutulmuştu. [48] Kişisel olarak Tuğşâde'nin konumunu korumasına izin verilmiş, o da en azından görünüşte bir bağlılık gösterisinde bulunmak zorunda kalmıştı. Oysa Semerkant süratli bir saldırıyla ele geçirildi. Bir bütün olarak Soğd hâkimiyet altına alınmayıp, yalnızca siyasî olarak bir süreliğine Arap hâkimiyetini kabul etti. "Gûrek, İştîhan'da ister Araplar isterse Türklerle iş birliği yapmakta serbestti."²² Her şeye rağmen sonraki yıllarda Arap garnizonuyla yerli liderlerin

21 Krş. Taberî, 1418; Belâzurî, 425.

22 Barthold, *Arab. Quellen*, 21 vd.

büyük çoğunluğu ve halk arasında dostça ilişkiler kurulduğu hakkında deliller bulunmaktadır.²³ Bununla birlikte memleket ardı arkası kesilmeyen işgaller ve karşı işgallerden aşırı derecede acı çekti. Çağdaş bir şair Soğd'un çarçur edilmiş servetinin, yıkık ve perişan topraklarının canlı bir tasvirini yapar:

Kuteybe her gün ganimet toplar, servetimize yeni servetler katar: Bir Bâhile kabilesi mensubu siyah saçları ağarınca kadar taç giydi. Soğd onun atlılarınca ele geçirildi, halkı ise çıplak bırakıldı... O bir memlekete girdiği zaman atı orada iz bırakırdı.

Seyhun Vilayetlerine Seferler

Kuteybe'nin Semerkant'ı ele geçirdikten sonra belki de Buhârâ'da yapıldığı gibi sağlam bir şekilde Soğd'da Arap hâkimiyetini kurmayı hedeflediği sanılmış olabilir. O, böyle yapmış olsaydı belki daha iyi olurdu. Oysa bu dönemde büyük başarılar sağlayan "ileri gitme siyaseti" çok çekiciydi. Soğd'da kontrol sağlanmaya çalışılacağı yerde imparatorluğun sınırlarının Orta Asya'da daha da ileri götürülmesi ve Soğd konusunun daha uygun bir zamana ertelenmesi kararlaştırıldı. Bu yüzden Kuteybe, Buhârâ'ya geçti ve burada Harizm, Buhârâ, Kiş ve Neseף'ten yirmi bin kişilik bir askerî birliğin, kendisine katılmasını emretti ve ardından onların da yer aldığı ordusuyla Soğd'a ilerledi. Eğer bölgede kış mevsimini geçiren bir Türk ordusu bulunsaydı bile, Arapların ilerleyişine karşı pek bir direniş gösteremezdi. Kuteybe, Soğd'da ordusunu ikiye ayırdı. Kendisi Arap askerlerle Hocende ve Fergana'ya ilerlerken, Fars kökenli as- [49]
kerleri Şaş yönüne gönderdi. Bu konuda edindiğimiz bilgi kısa ve ayrıntıdan yoksundur. Kuzey seferinde Şaş'ın ele geçirilip büyük bölümünün yakıldığı rivayet edilmektedir. Kuteybe'nin kendi kuvvetleri Hocende'de bir direnişi

kırmak zorunda kalmasına karşın sonunda Kâsân'a ulaşabildi. Burada diğer kuvvetlerle birleşti. Coğrafyacılar Kuteybe'nin aynı zamanda Uşrusana'ya bağlı Mînek'te de bir savaş yaptığına işaret etmektedirler. Fakat bu savaşın kiminle yapıldığı belirgin değildir.²⁴ Taberî'nin kaydettiği bir rivayete göre (1440. 7), Kuteybe, Fergana'ya İsam b. Abdullah el-Bâhilî adında bir Arap vali tayin etti. Pek muhtemel gözükmemekle birlikte, eğer bu rivayet doğru ise, tayin söz konusu yılda yapılmış olabilir. Fakat rivayetin ayrıntıları hiç de kabul edilebilir nitelikte değildir. Hiçbir Arap valisi Fergana'nın en uzak ve kendi milletiyle bağlantısı bütünüyle kesik olan dağlık bir boğazını yurt edinmezdi. Belâzurî'nin kaynaklarından biri, Kuteybe'nin Fergana ve Şaş gibi uzak yerlerde Arap yerleşim birimleri kurduğuna inanmaya yönelten bu ya da benzeri bir rivayeti nakletmektedir. Burada söz konusu olan olsa olsa geçici karakollarının kurulmasıdır. Diğer yandan Arapların bu seferde kazandığı olağanüstü başarının yeniden gözden geçirilmesi gerekebilir. Kuteybe Merv'e dönerken son fethedilen

24 İbn Havkal, 383; İstahrî, 328. 4. İstahrî'nin, "Kuteybe, Uşrusana Afşin'ini burada kuşattı." şeklindeki rivayeti şüphesiz birkaç kelimenin metinden düşmesi ya da metnin üzerinde oynanmasından kaynaklanmıştır. Diğer yandan İbn Havkal'ın rivayetinde olduğu gibi henüz kelimenin alışlageldik anlamıyla Müsevvide (siyah giyinenler)'nin hicrî 94 yılında, hele hele Uşrusana'da bulunması söz konusu olamaz. Bu seferde Soğd birliklerinden söz edilmemiş olması, Prof. Barthold'un, Soğdianlarla Türklerin iş birliği yaparak ayaklandığı teorisini destekler gözükmektedir. Fakat bu birliklerden söz edilmesinin, kaydının bir hata sonucu unutulmasından kaynaklandığına ilişkin delil de kuvvetlidir. Bu noktada Taberî'nin rivayetleri önceki dönemin tersine çok kısadır. Söz konusu dört devletten gelen birlikler, Buhârâ'da Kuteybe'nin ordusuna katıldılar ve birlikte Soğd'a ilerlediler. Doğal olarak Soğdian birlikleri, Kuteybe'nin buraya ulaşmasını beklemiş olmalıdır. Soğdian birliklerinden söz edilmemesi bilinçli bile olsa, Taberî'nin Soğdian birliklerinin niçin katılmadığı hakkında bilgi vermemesini açıklamak güçtür. Her şeye rağmen Kuteybe'nin, arkasında düşman bir Soğdian ordusu bırakmak isteyeceği açıktır. Bu yüzden onlar da Seyhun'a ilerleyişte ordu içinde yer alması olmalıdır.

yerlerin Semerkant ve Harizm gibi kalıcı surette Horasan'a katıldığını düşünmüş olabilir.

Bununla birlikte Türk vassallarının muzaffer Araplar karşısındaki çaresizliği, Çin hâkimiyetinin Mâverâünnehir'de yeniden gündeme gelmesine yol açtı. Hakan'dan yardım istemek faydasızdı. Doğrudan Çin İmparatoru'na başvurma fikri, Arap fetihlerinin hızlıca yaygınlaşmasını dengelemeye çalışan hükümdarların zihninde yavaş yavaş oluşmaya başlıyordu. Bu doğrultuda kesin adımlar henüz atılmamış olmasına rağmen, buna ilişkin sinyaller Kuteybe'ye ulaşmış olabilir. Araplar Basra Körfezi'ndeki sahil ticareti dolayısıyla Çin hakkında bilgi sahibiydiler. Önceden olmasa bile en azından bu dönemde Orta Asya'nın ticaret [50] merkezleri olan şehirleri ele geçirdikten sonra, onların Çin ile sürdürdükleri yakın ticarî ilişkilerin farkında olmalılar. Bu şartlar altında Kuteybe (ya da belki de Haccac) Çin sarayına, muhtemelen Batı'ya müdahalesini önlemek veya daha kuvvetli olasılıkla ticarî ilişkileri geliştirmek amacıyla, karadan bir elçilik heyeti göndermeye karar verdi. Soğdiana ve Toharistan hükümdarları, ticarî ilişkileri sürdürmelerinin sağladığı avantajlar ve yeni hükümet döneminde bu ilişkilerin zarar görme tehlikesi konusunda Araplardan daha duyarlı idi. Bu yüzden ilgili heyet onların önerisiyle gönderilmiş olabilir. Hükümdarlar, Haccac ve Kuteybe karakterli valileri ikna etmekte hiç kuşkusuz pek bir zorlukla karşı karşıya değildi. Söz konusu valilerin çıkarları da Mâverâünnehir'i böylesine zenginleştiren ticareti korumak ve teşvik etmekte yatmaktaydı. Türklerin müdahalesi Soğdian ticaretine ilgilerinden kaynaklanmış olsaydı, Arapların bu ticaretin gelişmesine ilgilerini bizzat ortaya koymaları iki kat daha önemli olurdu. Böyle bir hareketin hazineye ilk planda sağlayacağı kazançtan başka, mantıksal olarak Soğdianların Arap hâkimiyetini benimsemelemini temin edeceği umulabilir. Heyetin gönderiliş tarihi Çin

kayıtlarında 713 olarak tespit edilmiştir. Bu kayıtlar ayrıca heyet üyelerinin Çinlilerin imparatora secde etme geleneğine (kow-tow) uymamalarına rağmen imparator tarafından güzel bir şekilde karşılandığını nakletmektedir. Her iki rivayet de Taberî'nin, heyet liderlerinin Çin'den döndükten sonra Halife Velid'e gönderildiğine ilişkin değerlendirmesiyle desteklenmektedir. Söz konusu dönüş bu yüzden Haccac'ın ölümüyle 714 yılı sonu arasında gerçekleşmiş olmalıdır.²⁵ Maalesef heyet hakkındaki Arap kayıtları Kuteybe'nin iki yıl sonraki efsanevî fetihleriyle karışmış ve o kadar çok aslından uzaklaşmıştır ki, hemen hemen değersiz hâle gelmiştir. Tarih eserlerimizde görünür etkileri yer almamasına ve Çin politikasının amansız ilerleyişinin etkilenmemesine rağmen bu girişimin uygunluğu, sonuçlarıyla ispatlanmış olmalıdır. Bu heyetin gönderilmesi Arap tarihçileri tarafından tek bir olay gibi ifade edilmektedir. Fakat başka bir yerde de değindiğim gibi,²⁶ bu heyet Horasan valileri tarafından Çin sarayıyla dostane ilişkileri sürdürmek için gönderilmiş benzeri pek çok heyetin yalnızca birincisiydi. Pek çok durumda özellikle de Soğdiyan hükümdarlıklarından biriyle ortak heyet gönderildiğinde, bu elçiliklerin amacının en azından ticarî olduğu konusunda şüphe edilemez.

Ertesi yıl (95/714) Seyhun şehirlerine yeni akınlar yapıldı. Belâzurî'nin rivayeti Taberî'ninkiyle karşılaştırıldığında Kuteybe'nin Şaş'ta karargâh kurduğu ve oradan kuzeye doğru İsbâcab'a ilerlediği görülmektedir. Şaş Hükümdarı, yardım etmesi için Çin'e başvurduysa da olumlu bir sonuç alamadı.²⁷ Bu yüzden Kuteybe'nin planı, Tiyanşan dağlarının kuzey kenarı boyunca Turfan'dan İli Vadisi'ne,

25 Cordier, *Hist. gen. de la Chine*, I, 460; Wieger, 1642; Taberî, 1280.3.

26 *Bulletin of the School of Oriental Studies*, II, 619 vd. Bu heyetler hakkında bir diğer bakış açısı için bkz. Bretschneider, *Mediaeval Researches*, (1910), II, 247 vd.

27 Hirth, *Nachworte*, 81.

Tokmak ve Taraz arasından Şaş ve Semerkant'a uzanan önemli ticaret yolunu takip etmekte. Özellikle Araplar Soğ-diyen ticaretinin yeni hakimleri olduklarından, söz konu-su kararın alınmasında bu ticaret yolunu kontrol altında tutmanın ekonomik önemi rol oynamış olabilir. Fakat Orta Asya Türklerinin Mâverâünnehir'e akınlar düzenlerken kullandıkları yol olması nedeniyle, Arapların kararında bu önem, onun askerî öneminden daha az etkide bulunmuş olabilir. Yaz mevsiminin sonuna doğru Şevval/Haziran ayında gerçekleşen, Haccac'ın ölüm haberiyle seferler bir-denbire kesintiye uğradı. Patronunu kaybetmekten hayli etkilenen ve bu ölümün, talihi üzerinde büyük rol oynaya-cağından hiç şüphesi olmayan Kuteybe, orduyu terhis ederek, birlikleri Kiş, Buhârâ ve Nesef'e gönderdi; kendisi de Merv'e döndü. Bununla birlikte Halife Velid, teşvik edici bir mektupla Kuteybe'nin kaygılarını giderdi ve onun yö-netimi altındaki vilayeti, idarî yönden Irak'tan bağımsız hâle getirdi. Fakat Haccac'ın ölümü Horasan'da böyle basit bir tedbirin çare olamayacağı kadar derin etki yaptı. Arap-lar seferlerde servet kazanmış ve ardı arkası kesilmeyen savaşlarda yorgun düşmüşlerdi ve barış ortamının sağla-yacağı rahatlık içinde mutlu bir hayat sürdürebilecekleri konusunda kaygılıydılar. Hizipçilik duygusu yalnızca uyku-daydı. Haccac'ın hayatının son yılında Hindistan'dan Ho-rasan'a getirttiği Cehm b. Zahr komutasındaki Kûfeli bir-likler, yeni bir huzursuzluk kaynağı olmuştu. Bütün Arap toplulukları Kuteybe'ye kırgındılar. Hatta öncelikle el-Eh- [52] tem ailesine karşı sergilediği despotik tavrı, ardından da Temîm kabilesinin lideri Vekî' b. Ebî Sûd'a karşı düşman-lığı, Kays kabilesiyle bile arasının açılmasına neden oldu.²⁸ Üstelik onlar, Kuteybe'nin kendi yerlerine başka kuvvetleri geçirmek isteyişinden endişeleniyorlardı. Farslar arasın-

28 Belâzurî, 425 vd.; Ya'kûbî, *History*, II, 354; Wellhausen, *Arab. Reich*, 275.

da Kuteybe çok sevilen birisiydi, fakat Hayyan en-Nabatî yeniden İran birliklerinin komutanlığına getirilmiş olmasına rağmen, Harizm'de saygınlığını yok ettiğinden dolayı Kuteybe'yi affetmemişti. Bir komutanın şahsen bir iç tehlikeyi göremeyecek kadar dar görüşlü olması ve bunun yanında ordusunun bağlılığına tam anlamıyla güvenmesi olağandışı görülmektedir.

Bu yüzden Kuteybe 96/715 yılında yeniden seferlere başladığında, Yezid b. Mühelleb'in lehine bir değişimin gerçekleşmesi olasılığına karşı tek önlemi, ailesini ve kişisel servetini Merv'den Semerkant'a taşımak ve Ceyhun Nehri'ne karakol kurmak oldu. Velid'in ölme olasılığının Kuteybe'nin aklına gelmiş olması, ihtimal dışıdır. Onun korktuğu şeyin, en büyük düşmanı veliaht Süleyman ile halife arasındaki yakınlaşma olması daha kuvvetle muhtemeldir.

Bu son seferin amacı muhtemelen Fergana'nın bütünüyle hâkimiyet altına alınmasıydı. Kuteybe, orta Seyhun'un önemli bölümü ve ticaret yolu üzerinde hâkimiyet kurduğundan, artık yalnızca geriye Fergana ile Kaşgar arasındaki merkezî ticaret yolunu kontrolü altına alarak fetihleri tamamlamak kalmıştı. Bununla birlikte Taberî'nin naklettiği rivayet, Kuteybe'nin önce Fergana'ya ve oradan Kaşgar'a başarılı bir sefer düzenlediği şeklindedir. *Bulletin of the School of Oriental Studies* adlı dergide yayınlanan bir makalede (II. 467 vd.) bu seferle ilgili bütün belgeler eleştirel bir biçimde değerlendirilmiş ve bu belgelerin rivayetin güvenilirliğinin bulunmadığı kanıtlanmıştır. Bu yüzden orada ileri sürülen delilleri burada çok kısa olarak özetlemekten daha fazlasını yapmak gereksizdir: 1. Gerek Taberî'den önceki gerekse onun çağdaşı olan tarihçilerin hiçbirisi, Kaşgar'a bir sefer yapıldığından söz etmemektedir. Hatta Taberî'nin kendi rivayeti, onun sözde dayandığı kay-

naklarca da desteklenmemektedir. Bu eserlerden yalnız biri Kaşgar seferine değinmektedir. 2. Seferin açılmasıyla, Kuteybe'nin Fergana'da Ağustos veya Eylül ayında ölümü arasındaki zaman aralığı, böyle bir seferin yapılması için yeterli değildir. Özellikle de halifenin ölümünden sonra ordunun takındığı isyankâr tutum dolayısıyla, böyle bir seferin gerçekleştirilebilmesi ihtimal dışıdır. 3. Fergana'ya Arap müdahalesine ilişkin Çin rivayeti, kronolojik sebeplerden dolayı Kuteybe'nin seferine işaret edemez ve nitekim herhangi bir Kaşgar saldırısından da bahsetmemektedir. [53]

Kuteybe'nin gerek Çin'e gönderdiği elçilik heyeti rivayeti gerekse şöhretinin büyüklüğü nedeniyle böyle bir seferin ona ait gösterilmesi şaşırtıcı değildir. Daha sonraki rivayete göre,²⁹ Haccac, doğudaki iki valisi Muhammed b. Kasım ve Kuteybe'den hangisi Çin'e önce varırsa, buranın valiliğini ona söz vermişti. "Sîn" şüphesiz günümüzde net biçimde bilinen Çin değildi, aksine kuzeydoğudaki Türk topraklarını da içine alan, daha doğrusu Uzak Doğu'ya özgü belirsiz bir terimdi. Kuteybe, muhtemelen sefer için küçük çaplı hazırlıklar yapmıştı. Belki de bu hazırlıklar yalnız küçük akın kuvvetleri göndermek amacıyla idi. Fakat Velid'in ölüm haberi Kuteybe'nin bu niyetlerini altüst etti.

Tarihçiler bundan sonraki olaylarla ilgili birbirine ters düşen rivayetler nakletmektedir. Belâzurî'ye göre yeni halife Süleyman, Kuteybe'nin komutanlığını onaylamakla birlikte ordunun terhisine de izin verdi. Genellikle Ya'kûbî'nin rivayetiyle uyum gösteren Taberî'nin rivayetini Wellhausen uzun uzadıya değerlendirmekte (274 vd.) ve Kuteybe'nin konumunu güzel bir şekilde incelemektedir. Kuteybe'nin Süleyman ile şiddetli tartışmaları tekrara ihtiyaç duyulmayacak ölçüde iyi bilinmektedir. Ordunun arka-

sından gelmeye eğilimli olmadığını gören Kuteybe'nin aklı başından gitti ve öldürülmesine yol açan bir isyan çıkarttı. Hayyan en-Nabatî, Kuteybe'ye eğilimli olan Fars askerleri-
 [54] ni onun yanında yer almaktan vazgeçirdi ve nihayet yalnızca ailesiyle Soğdian hükümdarlarının verdiği korumalar, Kuteybe'ye bağlılığını sürdürdü.

Kuteybe'nin ölümü hem Orta Asya'da Arap fetihlerini çeyrek yüzyıl kadar kesintiye uğrattı, hem de Araplar için bir gerileme döneminin başlangıcı oldu. Kuteybe'den sonra başa geçen Vekî' b. Ebî Sûd döneminde³⁰ ordular dağıldılar. Yezid b. Mühelleb'in oğlu ve Mâverâünnehir'deki yardımcısı Muhalled, Soğd köylerine yaz aylarında akınlar düzenledi. Fakat Halife Ömer'in valisi Cerrah b. Abdullah'ın Seyhun şehirlerine yaptığı münferit girişim, onur kırıcı bir başarısızlığa uğradı. Barthold'un sözünü ettiği (*Turkestan*, 160) bir Müslüman ordusunun felakete uğradığına ilişkin rivayet, muhtemelen budur. Diğer yandan Halife Ömer döneminde, onun adına Çin Sarayı'yla ilişkileri yeniden geliştirmek için ikinci bir elçilik heyeti, ardından da Toharistan, Semerkant ve benzeri hükümdarlıklarla birlikte üçüncüsü gönderildi.^{74a} Huttal'a sefer düzenlendiğine ve bir bölgenin fethedildiğine ilişkin de bir rivayet bulunmaktadır. Fakat fetihlerini, Haccac'ın himayesinde bulunan Kuteybe koruyabilmişti. O ölünce, yerini dolduracak ne bir lider ne de teşkilatçı bulunabildi. Bundan sonraki on yıllık tarih, Arapların hâkimiyetinin ne kadar gevşek ve istikrarsız olduğunu açıkça göstermektedir. Fetihleri yapan kuvvetti. Bu fetihleri yalnızca istikrarlı bir kuvvet veya uzlaşma siyaseti koruyabilirdi. Bunlardan birincisi yoktu. "Dünyanın öbür ucunda zincire vurulmuş Kuteybe, aramızda vali olarak bulunan Yezid'den bize daha ürkütücü gelmektedir," sözü, mevcut tabloyu ülkeleri ele geçirilenlerin ağzından özetlemektedir. Oysa Zâbulistan Hükümdarı Rutbil hakkında,

30 Onun karakteri hakkında kısa bilgi için bkz. Wellhausen, 277.

Haccac'ın ölümünden sonra onun "Sicistan valilerinden hiçbirine ve dolayısıyla hem Emevîler hem de Ebû Müslim adına tek kuruş vergi vermediği" rivayet edilmektedir.³¹

Halife Ömer'in siyaseti, Arapların fetihlerinin korunmasına yönelik gerçek bir uzlaşma siyaseti değildi; tam tersine Mâverâünnehir'in bütünüyle terk edilmesi üzerine kuruluydu. Halife'nin bu konudaki emri, Buhârâ ve Semerkant'a yerleşmiş Araplar tarafından şüphesiz kızgınlıkla reddedildi. Fakat Abdurrahman b. Nuaym el-Kuşeyrî gibi güçsüz ve etkisiz birinin vali olarak atanmasıyla birlikte, böyle bir siyaseti Soğdianlar, doğal olarak yalnızca zayıflık göstergesi ve bağımsızlıklarını yeniden kazanmaya davet olarak algıladılar. Bundan sonraki bölümde, üzerinde durulacak olan Çin'e gönderilen heyetlerin ve muhtemelen Türgişlerle de görüşmelerde bulunmanın yanı sıra Gûrek, Ömer'in dindarlığından yararlanarak başkentini yeniden geri almanın çaresini araştırdı. Halife, Soğdiyana hükümdarlarına elçilik heyetleri göndererek onları İslâm dinini kabul etmeye çağırdı. Gûrek de görünüşte bağlılığını açıklayarak Ömer'e bir heyet gönderdi ve "Kuteybe bize ihanet ve zulümde bulundu. Fakat Allah artık doğruluk ve adaleti hâkim kıldı," mesajını ileterek, şehrin Soğdianlara geri verilmesi gerektiğini vurguladı. Kendisi de bir mevlâ olan Semerkant Valisi Süleyman b. Ebi's-Seriy tarafından Ömer'in talimatlarını yerine getirmesi için atanan bilirkişinin sağduyusu, mükemmel bir uygulamayla bu sorunu çözdü. Onun art niyetten uzak olan kararı, belki Gûrek'i değilse bile, hem Arapları hem de Soğdianları hoşnut etti. Emevîlere bağlı halkın, haraç vergisinin hafifletilmesinin dışında, Ömer'in yönetiminden en küçük bir menfaat görmediği şüphelidir. Onun kısa hâkimiyet döneminin ardından

31 *Bulletin of the School of Oriental Studies*, II, 619 vd. Bu heyetler hakkında bir diğer bakış açısı için bkz. Bretschneider, *Mediaeval Researches*, (1910), II, 247 vd. Belâzurî, 401. 5; Taberî, 1353.

daha önceki uygulamalara dönüş, yalnızca mevcut durumun şiddetini artırdı. Zaten onun dönemi sona ermeden hemen önce Soğdianlar bağılıklarını bozmuştu.³²

Böylece Kuteybe'nin ölümünün ardından altı yıl içinde, onun meydana getirdiği eserin büyük bölümü yıkıldı. İslâm'ın sonraki hâkimiyetinin dayandığı temelleri Kuteybe atmıştı. Üst yapısı sonraki yılların fırtınalarına dayanabilecek kadar kuvvetli olmamasına rağmen, temeller sağlamdı. Fakat hata bütünüyle, belki de büyük ölçüde mimara ait değildi. Son yıllarında o, her şeyi askerî şöhretine feda etme eğilimine girmiş olsa bile, eserini tamamlamadan önce ölmüştü. İleride göreceğimiz [56] gibi, Kuteybe'nin en iyi planlarını benimseyip uygulayacak yeterlikte büyük ve güçlü insanlar ortaya çıkıncaya kadar, Mâverâünnehir rahat yüzü görmedi. Bununla birlikte onun, fetihleri sırasındaki acımasızlığı ve vahşeti çok abartılmıştır. Başarı umudu olduğu takdirde o, diplomasiyi kuvvet kullanmaya daima tercih ederdi. Öyle ki, onun bu yumuşaklığı zaman zaman hem düşmanları hem de dostları tarafından yanlış algılanmıştır. Onun cezası ancak ihanet ve isyan durumlarında gecikmesiz ve şiddetli olurdu. Kişisel düşmanlarından intikam almakta tereddüt etmediğini söylemek, (esasinda onun) normal bir Arap gibi davrandığını söylemek gibidir (ki bu algı yanlıştır. Çünkü) Sonraki dönemlerde Orta Asya Müslümanlarının Kuteybe'nin adını şehitler arasında sayması ve onun Fergana'daki mezarının en gözde ziyaret yerlerinden biri olması sebepsiz değildir.³³

Kuteybe'nin fetihlerini takip eden yıllarda Orta Asya'daki durum şöyle özetlenebilir:

32 Taberî, 1364 vd., 1356. 13, 1364. 13, 1421. 7, 1418. 13; Belâzurî, 422, 426.

33 Narşahî, 57. 4; *Fazûil Balkh*, ap. Schefer, *Chrest. Persane*, 1, 71. 2.

1. Aşağı Toharistan ile Çağaniyân, Arap İmparatorluğu'nun bir parçası oldu.
2. Huttal, Kumâd gibi Mâverâünnehir şehirlerinin yanı sıra bu sırada çöküş döneminde bulunan Toharistan'a da bir vassal devlet muamelesi yapıldı. Bununla birlikte buralarda Arap hâkimiyeti çok zayıf idi.
3. Soğdiyana'da Buhârâ kalıcı olarak fethedilmiş bir şehir sayılıyor ve yavaş yavaş kolonize ediliyordu. Soğd hâlâ düşman bölge olup, Semerkant ve Kiş'teki ileri karakol durumundaki güçlü garnizonlarla elde tutuluyordu. Buhârâ ile bağlantısı küçük çaplı karakollar aracılığıyla sağlanıyordu.
4. Harizm'in askerî gücü önemsizdi ve burası kalıcı olarak kolonize edildi.
5. Kuzeydoğu'daki Türk gücü ve aynı zamanda Çin müdahalesiyle desteklenen Seyhun'un ötesindeki hükümdarlıklar bağımsız, düşman ve bir ölçüde güçlü olarak kaldılar.
6. Uşrusana, ele geçirilmemiş olmasına rağmen, Arap ordularının geçmesine engel olabilecek gibi gözükmemektedir.
7. Mevcut hükümdar sülaleleri hâkimiyet altına alınmış; halkın temsilcileri ve sivil yönetimde aracı olarak yerlerinde bırakılmışlardı. Bununla birlikte böl- [57]
gelerindeki fiilî yönetim ve malî otorite, Horasan'ın Arap valisinin temsilcisine ya da valiye geçmişti.³⁴

Mâverâünnehir hükümdarları, Arapları sıradan yağmacılar olarak görmeye öyle alışmışlardı ki, bağımsızlıklarını kaybettiklerini anlayıncaya kadar epey zaman geçti. Başlangıçta uzlaştırmacı bir görüşü benimsemek gereği hissetmelerine rağmen (örneğin; II. Ömer döneminde İslâm dinini kabul etmek gibi) tam anlamıyla kalıcı bir işgal mekanizmasının işlemeye başladığını, patavatsız ve haris Arap memurlarının, otoritelerini hafife aldığını görmek, bu hükümdarları dehşete düşürdü. Böyle bir duruma, ancak karşı koyabilecek bir güç bulunmadığında katlanılabildi. Fakat bu durum fazla uzun sürmedi. Kuteybe'nin ölümünden önce bile başka rahatsız edici etkenler taraflar arasına girmeye başlamıştı. Bu dönemde Mâverâünnehir'de ortaya çıkmış olan karışıklıklar konusundaki en iyi ipucumuz, faaliyetleri hakkında, hele ki günümüze yeterli bilgisi ulaşmış olan Soğd Hükümdarı Gûrek'in tutumudur. Devlet adamlığı nitelikleri sayesinde Gûrek, karışık dönemde ne zaman ve nasıl hareket etmesinin yararlı olacağına karar vermede pek yanıltmamış; böylece o Türgişler ile Araplar arasındaki hassas dengeyi korumayı sürdürebilmiştir. Ayrıca Emevîlere bağlı hükümdarlıkların, Çin Sarayı'na heyetler gönderdiği hakkında elimizde, ayrıntıları güvenilir olmamakla birlikte, genel anlamda teyit edici belgeler bulunmaktadır. Bu heyetlerin ticarî amaçla gönderildiklerin-

1 Bu ve bundan sonra gelen dönemin tarihini Wellhausen, Arap bakış açısıyla hayli ayrıntılı biçimde aktardığından dolayı (*Arab. Reich*, 280 vd.) bu bölümlerde yalnızca Mâverâünnehir'deki durumu ve Türgiş fetihlerinin gelişimini takip etmiştir. Bilinen konunun basit bir özetinden bile, olabildiğince kaçınılacaktır. Bu yüzden Araplar arasındaki grup çekişmelerinden, isyancılarla baş edebilmelerini güçleştirme konusunda doğrudan olarak oynadığı önemli role rağmen pek az söz edilmiştir.

de şüphe yoktur ve birçok kez böyle olduğu bir gerçektir. Fakat söz konusu bu heyetlerin sık sık/çoğu zaman siyasî bir niteliğe sahip bulundukları da pek inkâr edilemez. Bu heyetlerin gönderildikleri tarihler, Chavannes'in tercüme ettiği kaynaklara göre, doğal olarak dört döneme denk düşmektedir. Arapların katıldığı bilinen heyetler,* amaçlarının Arap fetihleriyle bağlantısı bulunmadığı bilinen heyetler, iki defa gönderilen heyetler ve küçük devletler tarafından gönderilmiş heyetler, aşağıdaki listede yer almamıştır.

[60] Heyetleri oluşturan grupların sayıları:

Dönem	Soğd	Toharistan	Buhârâ	Arap
1. 717-731	11	5	2	4
2. 732-740	Yok	2	Yok	1 (733)
3. 741-747	4	3	1	4
4. 750-755	4	2	3	6

Bu dört dönem, görüleceği gibi, hemen hemen Mâverâünnehir'deki Arap hâkimiyetinin istikrarsız dönemlerine karşılık gelmektedir.

Kuteybe'nin, ordusunu önce Seyhun'un karşı yakasına geçirdiği yıl (713), Hiuen-Tsong'un imparator oluşuyla birlikte Çin'de batıya doğru yeni bir yayılma başladı. 714'te Çinliler "On Kabile"nin işlerine karıştılar ve onları hemen hâkimiyetleri altına aldılar. Ertesi yıl da Fergana'nın iktidardan uzaklaştırılmış hükümdarını yeniden iş başına geçirdiler. 716'da Kuzey Türkleri Han'ı Me-chu'o'nun ölümü üzerine, güçlü Türgiş kabileleri bağımsızlıklarını yeniden kazandılar. Çinlilerin yardımıyla liderleri Su-Lu'nun yönetimi altında İli Havzası'nda yeni bir devlet kurdular. Mâverâünnehir hükümdarları, Arap boyunduruğundan kurtulmak için bu gelişmelerden büyük bir isteklilikle ya-

* İlgili listede her dönem gönderilen heyette bir ya da birkaç Arab'ın yer aldığı görülmektedir. Bu yüzden söz konusu ifadenin "Arapların katılmadığı bilinen heyetler" şeklinde olması gerektiği kanaatini taşıyorum. Çev.

rarlanmaya çalıştılar. 718'de Tuğşâde, Gûrek, Kumâd Hükümdarı Narayâna ve Çağaniyân Hükümdarı, Çin'e ortak bir heyet gönderdi. İlk üçü Araplara karşı yardım için yazılı başvuruda bulundu. Bu başvurular için Chavannes'in *Documents* adlı eserinde pek çok bilgi verilmektedir. Tuğşâde, Araplara saldırımları için Türgişlere emir verilmesini; Gûrek, Semerkant'ın ele geçirildiğine değinerek, Çin birliklerinin gönderilmesini; Narayâna ise Araplar tarafından bütün hazinelerine el konulduğundan şikâyet ederek, bu ezici vergilerden muaf tutulmaları için onların ikna edilmelerini istedi. Bağlısı olduğu Toharistan Yabgusu adına hareket eden Çağaniyân Hükümdarı'nın böyle ricalarda bulunarak kendini tehlikeye atmamış olması anlamlıdır. Çin İmparatoru güzel sözlerin ötesinde hiçbir girişimde bulunmamış, kendi istekleriyle bağlılıklarını belirten Mâverâünnehir hükümdarlarının ısrarlı ricalarına rağmen hiçbir Çin kuvveti Seyhun'un batısında görünmemiştir.

Bununla birlikte, Türgişler kendi hesaplarına müdahalede gecikmediler. Arap yönetiminin, Soğdiyanları yatıştır- [61] mak için ihtiyaç duyduğu tüm fırsatlar, ardı ardına gelen yetersiz valiler yüzünden kaybedildi. Yukarıda görüldüğü gibi daha II. Ömer döneminde Soğdiyanlar, Abdurrahman b. Nuaym'ın zayıflığından yararlanarak bağlılıklarını bozmuşlardı. Said Hudayna'nın valiliğinin başlangıcında (102/720) vekili Şu'be b. Züheyr'in Semerkant'ı başarıyla yönetmesi sayesinde ortam bir süreliğine düzelir gibi oldu. Fakat kargaşalıklar yine patlak verdi ve isyancıları yatıştırmak için belki de boşuna bir girişimle Şu'be görevden alındı. Soğdiyanların Doğu'daki yeni Türk iktidarına başvurdukları görülmektedir. Çin'in her geçen gün artan etkinliği karşısında ilerleyemeyen Su-Lu, ordularını seve seve Mâverâünnehir'e göndermek için bir fırsat yakaladı. Gelen ilkbahar mevsiminde (hicrî 102 yılı sonu) Soğdiyan isyancıları ile ortak hareket etmesi için (Taberî'nin Kûrsûl

diye ismini kaydettiği)² Kölçur'un komutasında küçük bir Türgiş kuvveti gönderildi. Said bütün bölgenin silahlandığını, bir Türk kuvvetinin Semerkant'a ilerlediğini, birkaçının dışında tüm yerli hükümdarların işgalcilere yardımcı olduğunu fark etti. Arap komutanlar devşirme askerlerine güvenemedi; Kasru'l-Bâhilî'deki küçük garnizon güç bela geri çekilebildi. Gönüllülerden oluşan küçük bir kuvvetin bu garnizonun imdadına yetiştiği hakkındaki rivayet; Taberî'deki en iyi canlandırılmış rivayetlerden biridir. Fakat böyle olaylar Türk kuvvetlerinin genel başarılarına zarar verememiştir. Semerkant'tan uzak duran Kûrsûl, hiçbir engelle karşılaşmaksızın Soğd'da ilerleyişini sürdürdü. Bu ilerleyiş, Said'in Türklere karşı harekete geçmesi konusunda halktan aldığı tepkilerle, tahrik oluşuna kadar devam etti. Said, yarım bıraktığı başlangıçtaki küçük başarısından sonra şiddetli bir yenilgiye uğradı ve Semerkant çevresine hapsedildi. Türkler şehri kuşatabilecek kadar güçlü değildi. Çünkü onların bütün faaliyetlerinin akınla karışık bir keşif hareketinden başka bir şey olmadığı görülmektedir. Türgişler çekilince Arap atlıları onları Soğd kanal şebekesinin başlangıcı olan Varagsar'a kadar takip etti. Gürek'in [62] isyancılara açıkça destek vermekten kaçındığı ve şüphesiz Arapların öyle çok kolayca bölgeden sökülüp atılamayacağını farkında olduğu gözükmektedir. Said'in karargâhının İştihan'da Gürek'in karargâhına oldukça yakın kurulmasından, onun görünüşte Arapları desteklediği bile tahmin edilebilir.

Yeni Irak Valisi Ömer b. Hübeyre, Horasan'ı tehdit eden tehlikenin karşısında elleri bağlı durabilecek biri değildi. Gösterdiği zayıflık ve vatandaşlardan gelen şikâyetlerin baskısı, Hudayna'nın görevden alınması için yeterli bir sebepti. Onun yerine çok farklı bir yapıda olan Said b. Amr el-Haraşî atandı. Said'in, göreve başlaması 103/721 yılı

sonbaharının sonunda gerçekleşmiş olabilir. Yeni valinin ilk işi isyancıları eylemlerinden vazgeçmeye çağırmak oldu. Fakat [şehrin] ileri gelenlerinden çok sayıda kişi ve tüccar, adamlarıyla birlikte ya ondan hiçbir insaf beklememelerinden kaynaklanan korkularından ya da bütünüyle Arap boyunduruğundan kurtulmak istediklerinden, Fergana'ya göçe hazırlandılar. Gûrek onları kalmaları konusunda ikna etmek için çok uğraştıysa da fayda vermedi. Onların gidişi, ekonomiyi şüphesiz sarsacaktı, nitekim Taberî'nin rivayetinde de bu noktaya vurgu yapılmaktadır. Hoşnutsuzlar geride rehineler bırakarak Fergana'ya doğru ilerlediler ve İsam'ın işgali için hükümdarla görüş alışverişinde bulunmaya başladılar. Büyük çoğunluk bu arada Hocende'ye yerleşti, bazı gruplar ise Fergana'ya girdi, bazıları ise Zerefşan'da korunaklı bir yer işgal etti. El-Haraşî isteklerini gerçekleştirmek için Soğd'a yöneldi ve Debûsiye yakınında karargâh kurdu. Yeterli askerî kuvvet toplanıncaya kadar burada kalması konusunda o, güç bela ikna edildi. Oradan çıkıp ilerlerken, Fergana Hükümdarı'nın bir elçisiyle karşılaştı. Görünüşte Soğdiyanlara yardım edeceğini açıklayan bu kişi, gizlice Arapları davet ederek onlardan kurtulmaya karar vermişti. El-Haraşî aradığı fırsatı yakaladı ve geçerken Uşrusana'nın bağlılık arzını kabul edip, hızla ilerledi. Göçmenler, liderleri Kerzenc tarafından ya etkin önlemler almaları ya da boyun eğmeleri konusunda sıkıştırılıyorlardı. Buna rağmen onlar Fergana Hükümdarı'nın kendilerini [63] koruyacağına inanarak Hocende'de kuşatılma riskini göze almaya karar verdiler. Fakat Said tarafından tam anlamıyla kuşatıldıklarını ve ihanete uğradıklarını anladıkları zaman, umulmadık derecede kolay şartlar karşılığında teslim oldular. Said, tüccar ve ileri gelenleri, asker olanlardan ayrı bir kampa yerleştirdi, İştihanlı önde gelenlerden Sabit'i idam ederek bir ayaklanmaya zemin hazırladı ve bu isyanı bahane ederek, ileri gelenler ile askerleri kılıçtan geçirdi.

Fakat zenginliklerine el koyabilmek için yalnızca, sayıları dört yüze varan tüccarlara dokunmadı. Taberî'nin rivayeti, el-Haraşî'nin düşüncesizce gerçekleştirdiği bu vahşî hareketin sorumluluğunu [gündeme getirmeden üstü] kapalı geçmektedir. Fakat bu olay Mâverâünnehir halkının tümünün duygularını incitti. Gariptir ki Fars kökenli Taberî (Zotenberg, IV, 268), Arap kaynaklarının hiçbirinde bulunmayan, tamamıyla farklı bir rivayet nakletmektedir. Kaçan mülteciler, sonunda Türğiş Hakanı'na sığındılar; burada (şüphesiz yeni göçmenlerden sürekli katılımların olduğu) bir alay meydana getirdiler. Bu alay [daha sonra] Araplara karşı yapılan savaşlarda özellikle öne çıktı.³

Hocende seferinin tarihi hatta bu döneme ilişkin tüm tarihler kuşkulu olmasına rağmen bu sefer 722 yılının (hicrî 103 yılı sonu ile 104 yılı başı) ilkbahar ve yaz mevsimlerinde yapılmış olabilir. Soğd kalelerinin tek tek alınması, yılın geri kalan kısmı boyunca sürdü. Bu sırada yapılan bir dizi hareketin gerçekleştirilmesinde yaşanan zorluklar, Araplara gösterilen sert direniş konusunda Hocende'den yayılan haberlerin etkisine yeterince tanıklık etmektedir. Hücum edilen ilk yer, bir grup göçmenin yerleştiği Abgar Kalesi'ydi. Süleyman b. Ebi's-Seriy, başlarında hükümdarları bulunan büyük ölçüde Buhârâ, Harizm ve Şûmân yerli birliklerinden oluşan orduyla saldırıya görevlendirildi. Buhârâ, Harizm ve Şûmân'ın hükümdarlarının vergileriyle donatılan ve bu bölgelerin yerli birliklerinden oluşan orduyla Süleyman b. Ebi's-Seriy'e saldırı görevi verildi. Süleyman, Dihkan'ı teslim olmaya ikna etti ve el-Haraşî'ye gönderdi. El-Haraşî, Hocende katliamının etkisini unutturmak için önce [Dihkan'a] iyi davrandıysa da, Kiş ve Rabin-can'ı ele geçirdikten sonra onu idam etti. Ele geçirilmesi en zor ve el-Haraşî'nin ihanetinin en büyük örneği olan kale-
[64] nin alınması, en sona bırakıldı. Dihkan Subukrî, Nesef'in

güneyindeki Huzar Kalesi'nde hâlâ dayanmaktaydı. Bu kaleyi kuvvet kullanarak alamayan el-Haraşî, teslim olursa kendisini affedeceğini bildirmesi için ona, özel dostu olan Müserbel b. Hırrî'ti gönderdi. Bu af, rivayete göre Ömer b. Hübeyre tarafından onaylanmasına rağmen, Subukrî teslim olunca Merv'e gönderilip burada idam edildi.

Soğd'un tamamı böylece bir kez daha Arapların eline geçmiş oldu. Yakın bölgeler olan Harizm ve Buhârâ, bağılıklarını bozmamışlardı. Dolayısıyla Ceyhun Havzası'nın söz konusu gelişmelerden etkilenmediği görülmektedir. Bu yöreleri ıssız bırakmak ve adına da barış demek, Arap hükümetinin amaçlarıyla uyuşmamaktaydı. El-Haraşî, [ifa etmiş olduğu] tüm siyasetinin, yalnızca yerine başkasını ataması için İbn Hübeyre'ye bir fırsat verdiğini anladı. Bu yüzden kış gelince onun yerine, Eşlem b. Zür'a'nın torunu olması nedeniyle, uzunca zamandır Horasan'ı yakından tanıyan bir aileden gelen, Müslim b. Said el-Kilâbî atandı. İsyan hareketinin Horasanlı İranlılar arasında da yayılma tehlikesinin, Arap yönetimini /sürekli olarak meşgul ettiği gözükmemektedir. Said Hudayna, Farsları yönetime karşı ayaklanmaya teşvik ettiği kuşkusuyla, oldukça etkin bir konuma sahip bulunan Hayyan en-Nabatî'yi zehirlemişti. Bu olayın etkisinin Basra'da bile hissedildiği, İbn Hübeyre'nin yeni valisine yaptığı şu tavsiyeden anlaşılmaktadır: "İlişkiler kurarken senin adına aracılık yapacak memurun, mevâlîn ile barışı sağlayabilecek biri olsun." Aslında Müslim, Farşlılara karşı hoşgörülü davrandı ve bütün iktidar döneminde onların kabul edebileceği atamalar yaptı. Örneğin; Mecusî Behram Sîs'i Merv Merzuban'ı tayin etti.⁴ Fakat bütün önlemler mevcut durumu yalnızca geciktirmekti; Soğd ve Toharistan'da büyüyen hoşnutsuzluğu somut olarak azaltmadı. Rivayete göre, göreve geldiği ilk yıl (bu rivayet Wellhausen'in düşündüğü gibi ertesi yıl Fer-

gana'ya yapılan akının bir tekrarı değilse,) Müslim, Ceyhun Nehri'nin karşı yakasına geçmiş fakat Türk ordusu tarafından durdurulup Horasan'a geri sürülmüş ve bir felaketten zor kurtulmuştu. Yerel kuvvetlerin bu sırada Türğişlerden tekrar yardım almış olması ihtimal dışı değildir. Bununla [65] birlikte ertesi yıl (hicrî 105 yılının sonuna doğru) ikinci bir sefer gerçekleştiren ordu, Semerkant yakınındaki Afşina'da bazı başarılar kazandı. Bu sırada Hişam'ın yerine halife olarak ikinci Yezid geçmiş; Kays kabilesine düşkünlüğü açıkça bilinen Ömer b. Hübeyre'nin yerine de Halid b. Abdullah el-Kasrî atanmıştı. 724 yılı Mart ayında Halid'in görevine başladığı kuvvetle muhtemel olduğu hâlde, bir diğer rivayet bunun bir kaç ay sonra gerçekleştiğini kaydetmektedir. Müslim, o günlerde Fergana'ya bir sefer hazırlığı yapmaktaydı. Fakat Belh'teki Yemenli birlikler, katılmak istemediklerinden ve valinin görevden alınacağı yönündeki kesin beklentilerinden dolayı kısmen seferden geri kaldılar. Mudarlı bir askerî birliğin başında Nasr b. Seyyar, Yemenlilere baskı uygulamak amacıyla gönderildi. İsyancı Yemenliler, Barûkân'da yenilgiye uğradı ve gönülsüz olarak orduya katıldı. Çağaniyânî birliklerin burada Nasr'ın yanı başında savaşmış olmaları dikkate değerdir. Müslim, bir yandan sefere devam etmesi yönünde emir alırken, diğer yandan Buhârâ'dan ayrılmadan önce görevden alınacağını da öğrendi. Fakat dört bin Ezdli bu fırsattan yararlanarak geri çekildi. Ordunun geri kalanı, Soğdlu birliklerle beraber Fergana'ya ilerledi. Seyhun Nehri'ni karşıya geçti ve meyve ağaçlarını keserek, çevreye zarar vererek/ başkenti kuşattı. Müslim, Hakan'ın üzerlerine doğru geldiğini haber alınca, aceleyle geri çekilme emri verdi. Arapça kaynaklar, Arapların apar topar kaçışını net biçimde tasvir etmektedir. Birinci gün, Araplar üç konaklık mesafe geri çekildiler, ertesi gün, Türğişler tarafından yakından takip edilerek, Sabûh Vadisi'ni karşıya geçtiler. Aynı yerde kamp

kurmuş, büyük bölümü mevâlîden oluşan bir askerî birlik, saldırıya uğrayarak ağır kayıplar verdi. Bu sırada öldürülenler arasında Gûrek'in kardeşi de bulunmaktaydı. Hafif silahlı Türk atlılarının sürekli baskıları altında sekiz gün daha ilerledikten sonra, bir milyon dirhem değerindeki ağırlıklarını yakmak zorunda kaldılar. Ertesi gün Seyhun Nehri'ne vardıklarında, Said el-Haraşî'nin elinden kaçmış olan Soğdianların da destek verdiği Fergana ve Şaş kuvvetlerince yolun kapatıldığını gördüler. Fakat geriden Türgişler tarafından sıkıştırılan bu gözü dönmüş ve susuz [66] kalmış birlikler, engelleri yarıp geçtiler. Artçı birlik durup [bunlara karşı] bir direniş gösterdiyse de komutanlarını kaybettiler. Sonunda ordunun kalanı Hocende'ye varabildi. Burada Esed b. Abdullah adına komutayı Abdurrahman b. Nuaym aldı ve ordu düzenli bir şekilde Semerkant'a çekildi.

“Susuzluk Günü” olarak bilinen bu felaket, Arap fetih tarihinde bir dönüm noktasına işaret etmektedir. Arapların Mâverâünnehir'de saldırıya dayalı yayılma politikaları, bu olaydan sonra on beş yıl kadar durakladı. Çok daha önemlisi, Arapların saygınlığına ve şöhretine büyük darbe indirdi. Roller alt üst oldu. O andan itibaren Araplar savunma konumunda kaldılar ve Ceyhun Nehri'nin karşı yakasındaki hemen hemen tüm bölgelerden yavaş yavaş çıkarıldılar. Bu yüzden intikamı alındıktan sonra bile, uzun süre “Susuzluk Günü”nün acı hatırasının unutulmamış olmasına şaşırma-mak gerekir.⁵ Arap rivayetine göre, Türgiş orduları bu olayda bizzat Su-Lu değil, onun oğullarından biri tarafından komuta edilmişlerdir. Maalesef Su-Lu hakkında Çin kaynakları, tercüme edildiği kadarıyla, onun Batı seferleri konusunda hiçbir bilgi vermemektedirler. Arap tarihçileri bizim bu husustaki tek kaynağımızdır. Arap yenilgisinin ilk sonucu, hem Soğd'da hem de Toharistan ve güney havzasında Araplara

karşı sürdürülen pasif direniş tutumunu, genel bir ihtilale çevirmek için yalnızca fiilî desteğe ihtiyaç duyulur hâle getirdi. Daha önce değilse bile bu dönemden itibaren Emevî yönetimine bağlı hükümdarlar, Türgişleri kurtuluş vasıtaları olarak gördüler. Türgişler, söz konusu hükümdarların, mücadelelerine destek vermesi için yaptıkları başvuru üzerine Çin İmparatoru tarafından görevlendirilmişti. Aslında bunun, üç yıl sonra Toharistan Yabgusu tarafından gönderilen mektupta belirtildiğini görmekteyiz. Bu Chavannes'in deyiimiyle, "uzun bir üzüntü çılgılığında başka bir şey" değildir.⁶ "Araplar bana ağır vergiler yüklediler; gerçekten onların baskısı ve bizim sefaletimiz dayanılmaz durumdadır. (Çin) Kağanı'nın desteğini alamazsam ... ülkem kesinlikle [67] harabeye çevrilip parçalanacaktır... Ulu Kağan'ın Türgiş Kağanı'na şu emri verdiği bana söylendi: Sizi Uzak Batı sorunlarıyla ilgilenmekle görevlendiriyorum; askerlerini ivedilikle Arapları bölgeden çıkartmak için göndermelisin." Bu mektupta belirtilen bakış açısı, iktidarda olan hükümdarlara aittir. Onların etkinliklerinin azaltılması konusundaki kızgınlıkları, anlaşılabilir bir durumdur. Bazı doğal abartılar hesaba katılmakla birlikte, halkın bu görüşleri henüz tümüyle paylaştığını varsaymak pek doğru olmayacaktır. Tarihî benzerliklerden hareket edecek olursak, büyük bir ihtimalle Soğdiana'da Arap taraftarı bir topluluk da bulunmaktaydı. Bunlar ülkenin yüksek menfaatlerinin, sonu pek de belirsiz olmayan bir muhalefette değil, yeni liderleriyle olabildiğince iş birliği yapmakta yattığını düşünmekteydi. Arap yönetiminin trajedisi, taraftarlarının iş birliği çabasını kimi zaman kabul etmesi, kimi zaman da geri çevirmesi yüzündendi. Yönetim onları sonunda karşıt gruplarla iş birliği yapmak zorunda bıraktı.

Durum sürekli kötüleşmekteyse de sonucu belirleyecek zaman, henüz gelmemişti. Yeni Vali Esed b. Abdullah'ın

tehlikeyi fark ettiği görülmektedir. Fakat grupçuluk anlayışı, yönetimi neredeyse çaresiz bırakacak kadar ileri bir düzeydeydi. Esed, dürüstlüğüyle tanınmış memurlara görevler vererek Müslim'in uzlaştırma siyasetini sürdürmeye çalıştı. Tevbe b. Ebî Üseyd'i görevinin başında kalmaya ikna etti. Tevbe, Müslim'in yöneticilerinden olan bir mevlâ idi. O, halka adaletli davranan, kendisini kolaylıkla kabul ettiren, orduyla düzenli olarak ilgilenen ve ihtiyaçlarını karşılayan bir kimseydi. Semerkant'taki malî işlerden sorumlu bir görevli olan Hâni b. Hâni pek sevilmemektedir. O görevden alınıp yerine mevâlînin yakınlık duyduğu Kindeli Hasan b. Ebi'l-Amarrata atandı. Ona yardımcı olarak da Said Hodayna'nın valiliği döneminde ünlü bir lider olan, "kahraman asker, seçkin şair, Yezid b. Mühelleb'in sırdaşı, herkes tarafından sevilen" Sabit Kutne görevlendirildi.⁷ Daha anlamlısı Esed'in ilk çalışmalarından biri, ikinci Ömer döneminden itibaren ihmal edilen Çin Sara- [68] yı'na heyet gönderme uygulamasını tekrar başlatmasıydı. Bununla birlikte Araplar, Farslara önceden olduğu gibi ilgi gösterilmesinden rahatsızlık duydular. İbni Ebi'l-Amarrata'nın askerî zayıflığı, onları açıkça kızgınlıklarını ortaya koymaya yöneltti. Güçlü Türk birlikleri, muhtemelen harabeye dönmüş bölgelerden gelen mülteciler ve mevcut durumdan hoşnut olmayanlardan meydana gelmiş isyancı grupları tüm bölgeye yayıldılar; hatta Semerkant önlerinde bile göründüler. Vali biraz karşı müdahalede bulunduyorsa da, aleyhindeki hoşnutsuzluğu daha da artırmamak için onlarla çatışmaya girmekten kaçındı.

Aslında Semerkant her geçen gün biraz daha yalnızlığa mahkûm oluyordu, fakat Horasan'dan yardım alabilme imkânı da yoktu. Üç yıllık görevi süresince Esed'in dikkati, Toharistan ve Güney'deki duruma yoğunlaştı. Hatta burada onun Garcistan, Huttal ve başka yerlere sürekli düzen-

lediği seferleri başarılı olamadı. Daha kötüsü 108/726 yılında Huttal'da kuvvetlerine, Hakan'ın komutasındaki Tür-gişler tarafından karşı konuldu. Toharistanlı hükümdarlar, Susuzluk Gününden cesaret almıştı. Arapları hepsinden olmasa da Soğdiyana'dan çıkararak güçlü lider, şimdi de on-ları Ceyhun Havzası'ndan sürmek için bölgeye çağırıldı. Esed, başarısızlığından Mudarlıları sorumlu tuttu. Belki de onların ihanetinden kuşkulandı. Fakat Nasr b. Seyyar, Abdurrahman b. Nuaym, Sevre b. el-Hurr ve el-Bahterî gibi kimselere takındığı tavrın yol açtığı öfke, onun görevden alınmasını kaçınılmaz hâle getirdi. Onun önlemleri, ne hal-kın güvensizliğini ne de düşmanlığını yok edebildi. Bölge harabeye dönmüş ve ıssız kalmıştı,⁸ ezici vergi hafifletil-memişti ve bütün Fars valiler Tevbe gibi değildi; çoğu Fars valinin, aç gözlülük ve acımasızlıkta Arap yöneticilerinden aşağı kalır yanı yoktu. Esed pek çok dihanın dostluğunu kazanmış olabilir;⁹ fakat bu, halkı hoşnut etmeye göre daha kolay bir işti. Yönetimin açıkça mücadelesine rağmen böyle bir ortamda ancak Şîî ve Abbasî propagandasının Horasan ve Aşağı Toharistan'daki İslâm'ı yeni kabul etmiş [69] kimseler arasında etkili olması ve Arap devlet yapısının tümünü yıkmaya başlaması umulabilirdi.

Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin Horasan Valiliği'ne atanması ve buranın yönetiminin Halid el-Kasrî'ye bağlı Irak Valiliği'nden ayrılması, mevâlî ve uzak görüşlü Arap-larca düşünülen köklü siyasî değişikliklerin yapılabileceği umudunu bir an için aşırı derecede arttırdı. Eşres'in Soğ-diyanların bağlılığını pekiştireceğini umduğu ve bunu bir süre gerçekleştirdiği geniş kapsamlı ayrıcalıkları ya da yer-li hükümdarların özellikle de Gûrek'in, Arapların harekâtı-nı kontrol altına alabilme yöntemlerini burada özetlemek

8 Taberî, 1533. 15.

9 Taberî, 1501. 2.

gereksizdir.¹⁰ Genellikle Gûrek'in düşmanlığının, gelirlerinde ciddi düşüşler yaşayacağı kaygısından kaynaklandığı sanılmaktadır. Bunun Eşres tarafından ileri sürülüp kabul edilen gerekçe olduğunda şüphe bulunmamasına rağmen, pek gerçekçi bir neden olmayabilir. Gûrek'in amacı Arap valileriyle iyi ilişkiler kurmak değil, bağımsızlığını yeniden kazanmak idi. Halk bir kez Araplaşacak olursa, bütün başarı umutları kaybolacaktı. Bu tehlikeli bir oyundu ve Gûrek onu kazandı. Bununla birlikte elimizdeki bilgilerin rivayet kaynaklı olduğu ve sebep-sonuç ilişkiler zincirinde yanlışların bulunabileceği unutulmamalıdır. Eşres'in benimsediği önlemlerin şaşırtıcı biçimde alt üst olması, büyük ihtimalle bunların tabandan yukarıya doğru değil de yukarıdan baskıyla uygulandığı şeklinde yorumlanabilir. Bizim rivayetimiz yalnızca Halife Hişam'ın malî yönetimin yeniden düzenlenmesine ilişkin genel bakışını ortaya koyabilir.¹¹ Araplar yeni Müslümanlardan vergi koparabilmek için insanlık dışı yöntemlere başvurdu ve inanılmaz bir dar görüşlülükle, gerçekleştirecekleri kötü uygulama için dihkanları hedef kitle seçtiler. Harisî hareketinde görüldüğü gibi pek çok açıklamalar bulunmasına rağmen, Buhârâ'daki yerli Müslümanların öldürülmeleriyle ilgili Narşahî rivayetinin bu olayla bağlantılı olması ihtimal dışı değildir. (Bkz: s. 94-97) Arapların bu tutumu dihkaniyle, köylüsüyle bütün Mâverâünnehir halkını açıkça isyana yöneltti. Semerkant'ı terk eden ilk göç kafilesi bazı Arapların [70] desteğini almasına rağmen, teslim olmaya ve geri dönme-ye ikna edildi.¹² Fakat birkaç ay içinde Muhteşem Hakan, Türgişlerinin başına geçerek isyancılarla birleşmiş ve Arapları Ceyhun Nehri'nin diğer yakasına sürmüştü; Buhârâ

10 Wellhausen, 284 vd.; van Vloten, 22 vd.; Taberî, 1507 vd; Belâzurî, 428 vd.

11 Bkz. Wellhausen, 218.

12 Taberî, 1509. 11'deki rivayetler (krş. İbnü'l-Esîr) onlara yeniden vergi konulup konulmadığını şüpheli kılmaktadır.

bile kaybedilmişti.¹³ Yalnızca Zerefşan'daki iki küçük karakoluyla Semerkant, Kemerce ve Debûsiye, Arapların elinde kalmıştı. Bununla birlikte Gûrek, hâlâ Araplara destek vermekteydi. Oğlu Muhtar, şüphesiz karşı tarafta tutunabileceği bir konum edinebilmek için Türgişlere katılmıştı. Bu sırada kuşatılmış olmasına rağmen Semerkant tehlikede değil gibi gözükmektedir.

Bastıran tehlike Arapların aklını başına getirdi ve geçici olarak bütün gruplar birleştiler. Ordu, Âmul'de toplandı, fakat üç ay boyunca yerli ve Türgiş birleşik ordusunun karşısında nehri geçemediler. Türkler gelmezden önce nehri geçip yerini korunaklı hale getirmiş olan Katan b. Kuteybe komutasındaki küçük askerî birlik kuşatıldı. Hatta Türk atlıları, büyük bir cesaretle Horasan'a akınlar düzenlediyse de, Sabit Kutne'nin komutasındaki atlılarca geri püskürtüldü. Eşres, sonunda kuvvetlerini karşıya geçirebildi ve Katan b. Kuteybe ile birleşerek Beykent'e ilerledi. Düşman, su kaynaklarını kesti. Eğer Haris b. Süreye, Sabit Kutne ve arkadaşlarının kahramanlık ve fedakârlıkları olmasaydı, meşhur "Susuzluk Günü"nden daha büyük ve daha telafi edilemez bir hezimet günü yaşanacaktı. Zayıflıklarına rağmen Katan ile Kays ve Temîm kabilelerinin atlıları düşmana saldırıp onu geri dönmek zorunda bıraktı. Eşres de bu sayede Buhârâ'ya ilerleyişini sürdürebildi. Yoğun çatışma sırasında Müslüman kuvvetleri bölündü; Eşres ve Katan, birbirlerinin öldüğünü sandı; Gûrek ise Türklerle birlikte hareket etmesinin zamanı geldiğine karar verdi. Bununla birlikte iki gün sonra ordular yeniden birleşti ve Türklerin geri çekilmesi üzerine Buhârâ Surları'nın dışında Bevâdere'de karargâh kurup şehri kuşatmak için hazırlıklarda bulundu. Gûrek de hatasından dönerek Eşres'e yeniden katıldı. Hakan, Semerkant'a doğru çekilmesine karşın, şiddetli bir saldırı

rıyla en çok birkaç gün içinde ele geçirebileceğini umut ettiği Kemerce önünde durdu. Bu olaylara ilişkin Arap- [71] ça rivayetlerde karışıklıklar bulunması, Gûrek'in Kemerce'de Araplarla birlikte kuşatıldığı ve garnizonun Katan ve kuvvetlerinden oluştuğu gibi birçok yanlış ifadenin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Wellhausen'ın belirttiği gibi Kemerce, Beykent civarında değil, Semerkant'ın birkaç fersah batısında yer almaktaydı.¹⁴ Garnizon saldırı sonucu teslim olmayınca, Hakan başka yöntemler denedi. Fîrûz'un oğlu, Yezdicerd'in torunu ve Sasânî hükümdarlarının mirasçısı olan Hüsrev, Hakan'ın seferine katıldı. Bu hükümdar, görüşmeler yapması için bir garnizon ile gönderildi. Fakat onun, hükümdarlığını yeniden kurma iddiasında bulunup genel af vaadinde bulunması üzerine, Arapların kızarak onu dinlemekten vazgeçmeleri şaşırtıcı değildir. Bir Sasânî hükümdarının ortaya çıkması, Mâverâünnehirli İranlılar arasında pek ilgi uyandırmadı. Bununla birlikte, Çin belgelerinde hiçbir bilgi yer almasına rağmen, Sasânî ailesi Çin'e sığınmış olduğundan dolayı Hüsrev'in sefere katılması, isyancıların Çin'den de teşvik gördüklerinin bir göstergesi sayılabilir. Arapları paralı askerler gibi kullanmaya ilişkin Hakan'ın ikinci önerisi de birincisi gibi alaycı bir tutumla reddedildi. Bunun üzerine kuşatma, olanca şiddetiyle sürdürüldü. Her iki taraf da esir ve rehinelerini öldürdü; fakat elli sekiz gün sonra Hakan, Gûrek'in oğlunun ve diğer Soğdiyan hükümdarlarının önerisi üzerine garnizonun Semerkant'a ya da Debûsiye'ye gitmesine izin verdi. Arapların Debûsiye'yi tercih etmeleri üzerine, rehinelerin karşılıklı değişiminin ardından antlaşma güvenli bir şekilde tamamlandı.

14 Yakut'ta bu isim altında bakınız. Barthold, *Turkestan*, 127; krş. Taberî, 1523. 3. Taberî'nin metnindeki başlıca zorluk 1516. sayfadaki 1. 14'ün son kelimesinin birden değişmesidir.

Bu ifade biçimi, Sebâbe'nin Hakan'ın geri dönüp kendilerini geçtiği haberini Eşres'e değil, Kemerce garnizonuna getirdiğini göstermektedir.

Kemerce savunması her yerde duyulduysa da Mâ-verâünnehir'deki Araplar üzerindeki baskının artışına pek fazla katkıda bulunmadı. Harizm bile isyan hareketinden etkilendi. Fakat açıkça ortaya çıkan ilk isyan girişimleri, Eşres'in gönderdiği küçük bir askerî birliğin de yardımıyla yerli Müslümanlar ve muhtemelen Arap yerleşimciler tarafından bastırıldı. Türkler tarafından isyancılara yardım edildiğine yönelik Taberî'nin rivayeti belki de, [72] İbnü'l-Esîr'inde olduğu gibi, ihtiyatla karşılanmalıdır. Söz konusu isyan hareketinin Türgişler tarafından teşvik edildiği, bu yönde bir açıklama bulunmamasına rağmen, şüphesiz kuvvetle muhtemeldir. Türklerden bu isyana katılanlar var idiyse, bunlar yerli göçebe kavimlerden olabilir. Eşres'in kış mevsimini Buhârâ önlerinde, muhtemelen Beykent'te geçirdiği gözükmektedir. Belki Türgişler de Şaş ve Fergana'ya çekilmişlerdi.

Ertesi yıl (730/111-112)¹⁵ Eşres'in ordusuna yeniden saldırılar başladı. Olayların gelişimi, yalnızca yeni vali Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürri'nin Buhârâ önlerinde orduya katılması sırasında yaşanan zorluklarla ilgili rivayetlerden öğrenilebilir. Kılavuzu, Cüneyd'e Ceyhun'u geçmeden önce Zem ve çevre bölgelerden yanına asker almasını tavsiye ettiyse de, o bu tavsiyeyi dikkate almadı; fakat nehri geçtikten sonra Eşres'ten atlı koruma birliği istemek zorunda kaldı. Cüneyd ile buluşmak üzere çıktığı yolda karşılaştığı felaketten, bu kuvvet onu güç bela kurtarabildi. Dönüşünde ise Beykent'e varmadan önce ikinci kez şiddetli bir çatışmaya tutuştu. Düşman, "Buhârâlılar ve Soğdlular" ya da "Türkler ve Soğdianlar" şeklinde nitelenmektedir. Bu yüzden onların Eşres'in bir önceki yıl savaştığı kuvvetler olduğu varsayılabilir. Wellhausen'in, Eşres'in Buhârâ'da

15 Olayların oluş tarihine ilişkin zorlukları, Wellhausen 285 vd.'de açıklamaktadır. Fakat bu zorlukların pek önemi yoktur. Bu seferlerle ilgili onun verdiği tarihleri takip, tercih edilebilir gözükmektedir.

olmamakla birlikte gerçekten kuşatıldığı varsayımı doğru olabilir. Buhârâ'nın tekrar ele geçirilmesi ve Hakan'ın geri çekilmesi, Cüneyd'in varışından kısa bir süre sonra gerçekleşiyse de hangi koşullar altında bunların olduğu belirtilmemiştir.¹⁶ Tuğşâde'nin bu olay sırasındaki tutumu kaydedilmemektedir. Bununla birlikte onun Buhârâ'da kaldığı ve şehrin yeniden ele geçirilmesinden sonra belki de zorlayıcı nedenleri mazeret göstererek Araplarla barış yaptığı açıktır. O, her zaman mevcut konumunu korudu. Çünkü Cüneyd, muhtemelen mevcut ortamda, yeni fethedilen bölgelerdeki ileri gelenleri aldatmanın ve böylece ülkenin hâkimiyet alanı dışındaki kısmında daha kararlı bir direnişi tetiklemenin, siyasî bir hata olacağını düşünmekteydi. Arapların muhtemelen garnizonu kurtarmak için Türkleri Semerkant'a doğru takip ettikleri görülmektedir. İki ordu Semerkant'a yedi fersah uzaklıktaki Zermân'da tekrar karşı karşıya geldiler. Burada yaptıkları çatışmanın sonunda Araplar zafer kazandıklarını ve Hakan'ın bir yeğeninin de aldıkları esirler arasında bulunduğunu ileri sürdü. Ordu, Soğd'dan Tirmiz'e ilerledi. Cüneyd, Merv'e dönmeden önce, burada Çağanıyân'ın barış ortamında iki ay kadar kaldı. Onun niyeti şüphesiz Toharistan ve Huttal'ın siyasî gerginliğinin giderilmesi ya da yeniden fethedilmesi için düzenlemeler yapmaktı. Ertesi yıl Türgişlerin Soğd'u işgal etmesi, onu, planını değiştirmek zorunda bıraktığı sırada, birlikleri aslında bu yönde çarpışmaktaydı. Belâzurî, Ebû Ubeyde'den, Cüneyd'in Toharistan'da isyan etmiş olan bazı bölgeleri yeniden ele geçirdiğini nakletmektedir.

Ordunun geri dönüşünden sonra Belhli Bâhile kabilesi fertlerinin, Nasr b. Seyyar'dan, Barûkân'daki yenilgilerinin intikamını alma fırsatını kullanmamaları, kabilecilik duygusunun henüz ne kadar zayıf olduğunu göstermektedir. Cüneyd'i hatalı valiyi cezalandırması için bir fırsat vermiş-

se de bu olay, Arapların bu seferlerdeki zayıflıklarının nedenlerinden birini net biçimde aydınlatmaktadır.

731/112-113 yılı başlarında Türğişler ve Soğdiyanlar, Semerkant kuşatması için kuvvetlerini birleştirdiler. Gûrek, bu kez açıkça Hakan'a katıldı. Düşmanın karşısına çıkıp savaşmaktan çekinen Semerkant Valisi Sevre b. el-Hurr, Cüneyd'e, yardım istemek için acilen haber gönderdi. Vali Cüneyd, telaşla birliklerini silah başına çağırdı. Komutanların tavsiyesine rağmen, onları beklemeksizin nehri geçti. En güçlü Arap komutanlarından biri olan Müceşşer b. Müzahim, "Hiçbir Horasan Valisi elli binden daha az kuvvetle nehri geçmemelidir," demiştir. Cüneyd, az bir kuvvetle Kiş'e vardı. Burada yerlilerden asker topladı ve Semerkant'a ilerlemek için hazırlık yaptı. Bu arada düşman yol üzerindeki su kaynaklarını kesip birliklerini Semerkant ile gelebilecek takviye kuvvetleri arasında konuşturdu. Bunun üzerine Cüneyd, düşmanla çarpışmaktan kurtulabileceği [74] umuduyla direkt Şavdar dağlarından geçen yolu izlemeye karar verdi. Fakat Semerkant'a yalnızca dört fersah uzaklıkta iken dar geçitte, Hakan'ın beklenmedik bir saldırısına uğradı. Cüneyd'in ordusunun ön kanadı püskürtüldü, merkez kuvveti ise korkunç bir çatışmaya girdi. Her iki taraf da bütün gücünü ortaya koydu. Her yönden sıkıştırılan Araplar, siperler kazmak zorunda kaldılar. Kiş yakınlarında toplananlar, birliklerinden geri kalanlar, sığınmacılar ve çeteler bir Türk birliğinin şiddetli saldırısına uğradılar. Hakan ertesi gün Arap karargâhına tekrar saldırdı ve ardından bu saldırının dışında kalan Cüneyd'i kuşatma altına aldı. Bu zor durumda Cüneyd'in önünde yalnızca bir rota kalmıştı. Eğer kuvvetleri yok olursa Semerkant da kesinlikle düşecekti ve bir yerine iki felaket birden yaşanmış olacaktı. Bu yüzden o, pek kahramanca olmamakla birlikte daha mantıklı görünen bu/bir çözüm yöntemini benimsedi ve Sevre'ye Semerkant'ta az sayıda bir garnizon birliği bırakma-

sını ve nehir yolundan ilerleyerek kendisine katılmak için düşman saflarını yarmasını emretti. Buna karşın Sevre, dağlardan geçerek yolu kısaltmayı tercih etti. Türk kuvvetleri üzerine atıldığında, aslında Cüneyd ile arasında dört millik bir mesafe kalmıştı. Savaş güneş iyice kızıncaya kadar sürdü. Rivayete göre, Gûrek'in önerisi üzerine Türkler, önce (kurumuş) otları ateşe verdiler, sonra Sevre'yi susuz bırakacak tarzda konuşlandılar. Bir yandan susuzluğun bir yandan da sıcaklığın etkisiyle gerginleşen Araplar, saldırıya geçerek düşman saflarını yardılar. Bu durum sonuçta hem Türklerin hem de Müslümanların ateşler içinde çaresizce yok olmasına yol açtı. Ölümden kurtulanlar Türk atlıları tarafından takip edildiler. On iki bin askerden ancak bin kadarı kurtulabildi. Düşman, Sevre ile çarpışırken; şiddetli çatışmaya girerek de olsa Cüneyd, dağlar arasındaki dar geçitlerde düştüğü çok tehlikeli konumdan kendini kurtarabildi ve Semerkant'a ilerleyişini tamamladı. Taberî, "Geçit Savaşı"nın farklı bir rivayetini daha nakleder. Bundaki esas farklılık, Yabgu'nun Türklerin tarafında yer almasıdır.

Şüpheli olmakla birlikte Yabgu bu seferlerde yer almış bulunsa bile, Toharistan'a gerçekleştirilen Arap seferleri dolayısıyla, onun herhangi bir birliğiyle beraber katılmış olması ihtimal dışıdır. Fars kökenli Taberî, Geçit Savaşı ve [75] Sevre'nin sonu hakkında tamamen farklı bir rivayete de yer verir. Cüneyd'e hiç insaf göstermeyen çağdaş şairler, bu rivayetin aslının doğru olduğunu şiddetle vurgulamaktadır. Arapların bu savaşta kazandığı saygınlık, Nasr b. Seyyar ve mevâlî sayesinde. Cüneyd bir süre Semerkant'ta kalıp birliklerini yeniden eski gücüne kavuşturdu. Bir yandan da elçiler göndererek Halife Hişam'ı felaketler hakkında bilgilendirdi. Halife hemen Horasan'a, Basra ve Kûfe'den yirmi bin kişilik takviye kuvvet, çok sayıda silah ve hazine için malî yardım gönderilmesini emretti. Cüneyd'i de asker toplama konusunda tam yetkili kıldı.

Semerkant'a saldırılarında hayal kırıklığına uğrayan Türkler, Buhârâ'ya çekilerek Katan b. Kuteybe'yi kuşatma altına aldılar. Burada, Horasan ile Semerkant arasındaki doğal haberleşme ağının üzerinde bulunuyorlardı. Cüneyd bir toplantı düzenledi ve sonuçta Semerkant'ta kalıp takviye kuvvetlerini beklemek, Kiş ve Zem yolundan Horasan'a çekilmek ya da düşmana saldırmak seçeneklerinden sonuncusunu seçti. Fakat Arapların morali fena hâlde bozulmuştu; maaşlarında hayli artış yapılmasına karşın/rağmen Semerkant için sekiz yüz kişilik garnizon güçlkle toplanabildi. Birlikler, Hakan'a ve Türk kabilelerine karşı yürümek kararını, doğrudan ölüme koşmakla bir görmek-teydiler. Bununla birlikte Cüneyd son derece ihtiyatlı biçimde ilerledi. Kermîniye yakınındaki bir çatışmada küçük bir düşman birliğini kolaylıkla yenilgiye uğrattı. Ertesi gün Hakan, Buhârâ Vahası'nın kenarında bulunan Tavâvîs yakınlarında onun artçı birliğine saldırdıysa da bu, önceden tahmin edilip etkisiz hâle getirildi. Artık Kasım ayı girdiğinden Türgişler Soğdiana'dan çekilmek zorunda kaldılar. Cüneyd ise Mihrican bayramında Buhârâ'ya zafer kazanmış tavrıyla girdi. Çağaniyân'da takviye birlikleriyle buluştu ve onları Semerkant'a gönderdi. Geri kalan birlikler ise kiş mevsimini geçirmek için karargâhlarına döndüler.

- [76] Cüneyd, Semerkant ve Buhârâ'yı kurtarmaktan memnun görünmektedir. Cüneyd'in valiliğinin geri kalan iki yılında başka seferlerden söz edilmemesine bakılacak olursa, Soğd'da mevcut durumun değişmediği ve Türgiş saldırılarının da askıya alındığı varsayılmalıdır. Araplar, Semerkant ile Buhârâ ve Kiş bölgelerini ellerinde tutmalarına rağmen, hâkimiyetlerinin bu yerlerle sınırlı kalmış olması kuvvetle muhtemeldir. Güney havzasında ise otoriteleri Belh ve Çağaniyân'ın ötesine pek yayılmadı. Her iki taraf da önce karşısındakinin harekete geçmesini beklemiş olabilir. Fakat beklenmedik yeni bir etken ortaya çıktı. Bu etken, Uzak

Doğu'daki Arap hâkimiyetinin varlığını herhangi bir dış tehlikeden daha ciddî tarzda tehdit etmekteydi. Cüneyd'in, valiliğinin son yılında (115/733) Çin Sarayı'yla ilişki kurması dikkate değerdir. Elçilik heyet başkanının Mo-se-lan Tarkan şeklindeki Türkçe unvanı, aslında elçilerin Arap olmadığına ve valinin, Arap Hükümetini temsil etmesi için bağlı devletlerin önde gelenlerinden bir heyet oluşturduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte, o yıl yerel bir hükümetten gönderildiği kaydedilen tek heyet, Huttal'dan gitmişti. Aynı yıl Horasan'da şiddetli bir kuraklık ve kıtlık yaşandı. Merv'in gereksinimlerini karşılamak için Cüneyd, tüm çevre bölgelerden elde edilen ihtiyaç maddelerine el koydu. Son birkaç yılın askerî felaketlerine ve Şiî propagandasına bir de bu olay eklenince, o zamana kadar görünüşte Merv'e bağlılığını sürdüren bölgede, yani Aşağı Toharistan hükümdarlıklarında açıktan açığa hoşnutsuzluk tetiklendi. Muhaliflerin lideri Haris b. Süreye, sonuçta Belh Valisi tarafından kırbaç cezasına çarptırıldı. Hoşnutsuzluk, Cüneyd'in öldüğü 716 yılı Muharrem/734 yılı Şubat ayında açıkça ayaklanmaya dönüştü. Cüzcan, Faryab ve Tâlekân hükümdar ve halklarının yardım ettiği Haris, Belh'e yürüdü ve Nasr b. Seyyar'ın elinden burayı aldı. Haris'in, Nasr'ı yenilgiye uğratıp ardından mı şehri ele geçirdiği, yoksa onun önceden şehre girip/shehri alıp Nasr'ın şehri yeniden ele geçirme girişimini mi engellediği konusunu, rivayetler belirsiz bırakmaktadır. [Wellhausen'in Ceyhun'a işaret et- [77] mesi, onun Taberî, 1560. 2'deki "Belh Nehri" ifadesini yanlış anlamasından kaynaklanmıştır. Bu ifadenin genellikle Dehas Nehri'ne işaret ettiği, Atâ Köprüsü ifadesinin yanı sıra onun şehre mesafesinden de açıkça anlaşılmaktadır. Dehas Nehri Belh'e iki fersah, Ceyhun Nehri ise on iki fersah uzaklıktadır.] Haris, Belh'ten Merv'de bulunan yeni vali Asım b. Abdullah el-Hilâlî'nin üzerine yürüdü; bu sırada yolu üzerindeki Merv-Rûd'u ele geçirdi. Asım, halkın bü-

yük bölümünün Haris'in yanında yer aldığını gördü; fakat Merv'i boşaltacağı ve Suriye birliklerini çağıracağı tehdidi üzerine yerel kuvvetler onun çevresinde toplandı. Hemen Aşağı Toharistan hükümdarları Haris'ten ayrıldı ve ordusu altı binden üç bine düştü. Bu yüzden Haris, Asım ile anlaşma yapmak zorunda kaldı; fakat ertesi yılın başında yeniden isyan etti. Asım, yerine Esed b. Abdullah'ın atandığını ve görevi devralmak üzere yola çıktığını öğrenince, Haris ile birlikte ona entrika çevirmeye başladı. Ancak plan işlemedi. Haris, fidye almak için valiyi yakalayıp elinde tuttuğundan, Esed buraya vardığında bütün Doğu Horasan'ın isyancıların elinde olduğunu ve Merv'in hem Doğu'dan hem de Güney'den tehdit edildiğini gördü. Haris'in ana kuvvetlerini kontrol altında tutabilmek için Abdurrahman b. Nuaym'ın komutasında bir birliği Merv-Rûd'a gönderdi; kendisi de Âmul ve Zem'deki isyancıların üzerine yürüdü. İsyancılar Zem Kalesi'ne sığındılar; böylece bu bölgedeki isyancıları kontrol altına alan Esed, Belh'e ilerleyişini sürdürdü. Bu sırada Haris'in Abdurrahman'dan önce Belh'e doğru çekildiği, ardından Ceyhun'u geçerek Tirmiz'i kuşattığı görülmektedir. Aşağı Toharistan yeniden Haris'e bağlılığını arz etti. Diğer yandan Haris bu kez yalnızca Huttal ve Neseif hükümdarlarınca değil, aynı zamanda, sonraki gelişmelerden görüldüğü kadarıyla, Toharistan Yabgusu tarafından da desteklendi. Hükümet birlikleri, Haris'in ordusunun karşısında Ceyhun'u geçemediler. Fakat garnizon birliklerinin kendilerini layıkıyla savunabildiklerini fark edince Belh'e döndüler. Haris'in ise Huttal Hükümdarı ile [78] arası açıldıktan sonra Toharistan'a çekildiği görülmektedir. Burada, Tirmiz'deki Musa b. Hazim gibi davranarak, Bedahşan'a emniyet içinde geri çekildi.

Haris'in isyanının nedenleri hakkında çok farklı tahminler yürütülmektedir. Her fırsatta aşırı dindar duygularla nitelenmesine rağmen, Van Vloten'in devlet yönetici-

leriyle taban tabana zıt olarak tanımladığı Haris'te çok din-dar, zahid ve reformcu bir kişilik bulmak zordur.¹⁷ Arapça tarih eserlerinde de kendisine önemli bir rol biçilmesine rağmen, onun ya da az sayıdaki taraftarının Horasan'daki Emevî yönetiminin devrilmesi için çalışan kesimlerin li-derleri olmaları bir yana, [bu işte] aracı olup olmadıkları bile sorgulanabilir. Tüm bu olaylarda onun geçici taraftar-ları üzerindeki etkisinin zayıflığı, kısa süreli başarıların-dan daha çok dikkat çeker. Taberî'nin, Esed'in Soğd sefe-rine ilişkin rivayetine giriş niteliğinde kaydettiği oldukça önemli bir haber de bunun bir kanıtıdır. Arap tarihçileri, Horasan'daki savaşın Mâverâünnehir'deki duruma etki-si hakkında yetersiz birkaç değerlendirmeden başka bir şey söylememektedir. (Göründüğü kadarıyla Taberî, 1890. 6'ya dayanan) Wellhausen'ın "Cüneyd'in valiliğinin son yı-lında Mâverâünnehir'de ilk kez, Haris siyah bayrak açtı," şeklindeki sonucu pek savunulabilir değildir. Özellikle Buhârâ yönetime bağlı kalırken, Semerkant'ın, Haris taraf-tarlarının eline geçtiği konusundaki varsayımı destekleye-cek başka hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Aslında Esed'in seferinin Haris'e karşı yapılmadığı (Taberî, 1585. 6-16)'da aktarılan rivayetten olabildiğince açık bir şekilde anlaşıl-maktadır:

Sonra Esed, Zem yolundan Semerkant'a doğru ilerledi. Zem'e vardığında Bâzker Kalesi'nde bulunan Haris'in taraftarların-dan el-Heysem eş-Şeybânî'ye bir elçi göndererek şöyle dedi: 'Siz kavminizin yaptığı kötü davranışlarını uygun görmediniz. Bu davranışların kadınlara zarar verilmesine de ... müşriklerin Se-merkant gibi yerleri ele geçirmesine de onların yardımcı olma-dığını öne sürüyorsunuz. Ben şimdi Semerkant'a gidiyorum. Allah'a yemin ediyorum ki, benden size hiçbir zarar gelmeye-cektir. Sana ve beraberindekilere dostça ve onurlu bir şekilde

17 Van Vloten, *age.*, 29 vd.; Wellhausen, 289 vd. (krş. 302 vd.) Gerdizî, Haris hakkında bir başka rivayet aktarmaktadır. Barthold, *Turkestan, Texts*, 1-2.

- [79] *davranılacak, kusurlarınız ise bağışlanacaktır...'* Bu yüzden *affetmiş olması koşuluyla el-Heysem, Esed'e katılmak için kaleden çıktı. Esed onu bağışladı ve Semerkant üzerine birlikte yürüdüler. Esed onlara çift maaş verdi.*

Seferin gayrimüslimlere karşı yapıldığı açıktır. Arapların bütün Soğd'u kaybettiği, Esed'in ordunun gıda gereksinimini Buhârâ'dan götürmeye ihtiyaç duymasından açıkça anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Esed, şehri geri almayı başaramadı. Varagsar'da kanal savaklarını kapatmaktan başka bir şeye de kalkışmadı.

Esed'in Müslüman kadınların esir edilmesine ilişkin rivayetinde imada bulunulmamış olunsaydı, muhtemelen Semerkant garnizonunun kaderinin ne olduğu suskunlukla geçirtililecekti. Gûrek'in Semerkant'ı kendi birlikleriyle mi yoksa Türgişlerin yardımlarıyla mı geri aldığı konusuna gelince, arzusunu gerçekleştirmek için onun Horasan'daki anlaşmazlıklardan yararlandığında ve sonunda Arapları başkentinden çıkardığında pek şüphe yoktur. Kuteybe'nin Ceyhun'un ötesinde yaptığı fetihlerden, Arapların elinde yalnızca Buhârâ, Çağanıyân ve muhtemelen Kiş kalmıştı. Soğdiyan elçilik heyetlerinin Çin'e gönderilme geleneğinin 731-740 yılları arasında terk edilmesi, destekleyici bir ayrıntıdır:

(Türgişlerin hâkimiyetinde olsa bile) artık bağımsızlık yeniden kazanılmış, Çin yardımına başvurmaya gerek kalmamıştı. Aynı dönemde, hiçbir Arap elçilik heyetinin bulunmayışı da bu konuya olumsuz yönde bir kanıt teşkil etmektedir. Eğer Soğd'un hâkimiyeti Araplarda olsaydı, Esed'in aslında önceden yaptığı gibi Çin Sarayı ile ilişkilerini yeniden başlatacağı kesindi. Bu görüşe karşı Taberî, 1613. 5'teki Hakan'ın öldürüldüğü sırada Semerkant'ı kuşatmak için bir ordu hazırlığı içinde olduğu yönündeki rivayet belirtilebilir. Fakat bu rivayet de doğal olarak güve-

nilir değildir. Çünkü 119/737 yılında Soğd Hükümdarı'nın Soğdian birlikleriyle Türgiş ordusu içinde yer alması ve iki yıl sonra Nasr b. Seyyar'ın Semerkant'a sefer açması, bu rivayetle çelişmektedir. Soğd böylece bir kez daha kısa süreli bir bağımsızlık dönemine sahip oldu. 737 ya da 738'de Gûrek öldü ve onun hükümdarlığı mirasçıları arasında paylaşıldı.

Semerkant'ta Gûrek'in yerine daha önce Kebuzân Hükümdarı olan oğlu Tu-ho (Tarhun?) geçti. Diğer oğul Me-c- [80] hu'o (Muhtar?) zaten Maymurg Hükümdarı idi. İştihan Hükümdarı 742'de Ko-lo-pu-lo idi. Bu şahsın Gûrek'in kardeşi Afarûn olması muhtemeldir.¹⁸

Esed, Haris'e karşı yapılan seferlerden sonraki 118/736 yılını, vilayetini yeniden düzenlemeye ayırdı. Bu düzenlemeler arasında, görevinin daha ilk yılında planladığı bir önlem vardı ki bu, vilayet merkezinin Merv'den Belh'e taşınmasıydı.¹⁹ Hiçbir Horasan valisi taşınma konusunda onun gibi düşünmediğinden dolayı bu taşınmanın sebebi, ya Horasan ve Mâverâünnehir'deki oluşan yeni durumda ya da Esed'in kişisel görüşünde aranmalıdır. Yeni durum konusunda açıklamalar bulmak zor değildir. Esed, görevine başlar başlamaz hem Aşağı Toharistan'da hem de nehrin karşı yakasında ciddî bir durumla karşı karşıya kalmıştı. Açıkçası o, güçlü bir dayanak noktası oluşturmak zorundaydı. Merv'deki garnizonun bağlılığından şüphe edilebilirdi. Fakat Belh'teki garnizon son derece güvenilir Suriye birliklerinden oluşmaktaydı.²⁰ Ayrıca Merv, bu sırada yapılan askerî faaliyetlerin ana üssü olan Toharistan'a varmak için pek uygun değildi. Nîzek isyanında ve Haris'in

18 Chavannes, *Documents*, 210, 136, 140; Barthold, *Arab. Quellen*, 21, not: 8.

19 Taberî, 1490, 1591.18; Wellhausen, 292 ve 284 not: Barthold in *Zeitschrift für Assyriologie*, XXVI, (1911), 261.

20 Taberî, 1590. 5; Bu Suriyeli topluluğun Belh'e yerleştiği zamana ilişkin herhangi bir kayıt görülmemektedir.

son girişiminde olduğu gibi muhtemelen daha önemli bir yere sahip bulunan Belh, Doğu Horasan'da yayılan bütün huzursuzlukların merkeziydi. Belh elinde olduğundan Kuteybe, Nîzek'e karşı çok kısa zamanda galip gelmişti. Esed'in, benzer girişimleri, Belh'te, daha başlangıçta kontrol altına alabileceğini hissetmiş olması muhtemeldir. Diğer bazı değerlendirmeler de onu bu görüşü benimsemeye yöneltmiş olabilir. Belh geleneksel başkentti ve yukarıda gördüğümüz gibi Doğu Horasan'ın yerel duyarlılığı bu şehir üzerinde yoğunlaşmıştı. Diğer yandan Merv ise Araplardan önce yabancıların yani Sasânîlerin başkenti ol-
 [81] muştı. Esed'in dihkanlarla olan kişisel dostluğu, yönetim merkezinin milliyetçi hayatın merkezine taşınmasından, varlığı anlaşılan bu kavmiyetçi etkiyi algılamasını sağlamış olabilir. Şehrin yeniden yapılanmasının Araplar tarafından değil de bu eski kutsal yerin mirasçısı durumundaki ruhanî lider Bermek'in gözetiminde, kendi halkı tarafından gerçekleştirilmesi daha etkili olacaktır. Her şeye rağmen bambaşka tarzda Belh'in yeniden yapılanması oldukça anlamlı bir olaydı. Bu gerçekleştirilir gerçekleştirilmez, Merv'in yıldızını söndüremediyse de Belh, büyüklük ve önem bakımından kısa zamanda ona denk hâle geldi. Yeni şehir inşa edilirken büyük bölümü Cudey' el-Kirmânî'nin komutasında bulunan ordu, Toharistan seferiyle meşgul oldu. Cudey', Haris taraftarlarına karşı bazı başarılar kazandı, hatta onların Bedahşan'daki bazı kalelerini ele geçirdi. Bu arada bizzat vali tarafından da birkaç akın yapıldı, fakat pek bir başarı elde edilemedi.

Esed, kısmen Haris'e verilen desteğin intikamını almak, kısmen de muhtemelen eski bir hıncını çıkarmak için Huttal'a karşı oldukça şiddetli bir sefer planladı. Bu seferin yapılış tarihinin belirlenmesi bazı zorluklar arz etmektedir. Taberî aynı kaynaktan, 119/737 yılında Huttal'a iki sefer yapıldığını nakleder. Fakat bunlardan ilkinin yılın sonu-

na doğru (Ramazan/Eylül ayında) olduğunda şüphe yoktur. Wellhausen, doğruluğu tartışma götürmeyen Nasr b. Seyyar'ın atanma tarihinden geriye doğru hesaplayarak, bu seferin 118 yılında yapıldığına işaret edip, bu zorluğu aşmaktadır. Çin kayıtlarında, Su-Lu'nun öldürüldüğü tarih olarak gösterilen 738 yılı²¹ ile Taberî'nin Harîstân savaşı'nın yapıldığı tarih olarak gösterdiği 737 yılı Aralık ayı tamamen uyuşmasaydı, Wellhausen'in hesaplama yöntemi açıkça bir çözüm olarak kabul edilebilirdi. Ayrıca Esed'in ikinci bir seferde bulunuşu, Mihrican bayramının "biraz efsanevî" rivayetiyle yakından ilişkilidir. Bu yüzden söz konusu seferin 120/738 yılında yapılmış gösterilmesi ve bizzat katılmamakla birlikte Esed tarafından düzenlenmiş sayılması için bir nedenin bulunduğu görülmektedir. İyi ki, Taberî, Huttal'daki mevcut duruma ilişkin kısa bir bilgiye de yer vermiştir. Çince yazılışı Lo-kin-tsie'den hareketle adı el-Hanaş olarak okunması gereken es-Sebel'in veliah- [82] tı,²² muhtemelen kabile huzursuzluklarından dolayı Çin'e kaçıyordu. es-Sebel ölüm döşegindeyken, el-Hanaş dönünceye kadar ülkesini yönetmesi için İbnü's-Sâicî'yi vekil tayin etti. Zaman bir sefer düzenlemek için şüphesiz çok uygundu ve Esed başlangıçta önüne çıkan her şeyi ele geçirdi. Bununla birlikte İbnü's-Sâicî vekilliğinin ilk zamanlarında başkenti Nevâkes'te (Çu üzerinde) bulunan Su-Lu'dan yardım istemişti. Soğdiyanlı mültecilerin de içinde bulunduğu küçük bir atlı kuvvetiyle Hakan, yalnızca vekil tarafından kendisinin yaklaştığı konusunda uyarılan ve apar topar çekilmekte olan Esed'i bulmak için, Çu üzerinde bulunan Tokmak yakınındaki Sûyâb'dan on yedi günde Huttal'a vardı. Vekil iki tarafı karşı karşıya getirmeye çalışıyordu. Ordunun ağırlıklarını taşıyan nakliye kolu Çağanıyânlı yerli birliklerin ve Arapların korumasında İbrahim b. Asım

21 Wieger, 1643; Chavannes, *Documents*, 284 vd.

22 Chavannes, *Documents*, 168.

komutasında önden gönderilmişti. Fakat ordunun esas kuvveti nehri geçerken Türkler tarafından önü kesilip ağır kayba uğratıldı. Düşmanla arasında nehir bulunan Esed, kendini güvende hissederek İbrahim'e durup siper kazmasını emretti. Ancak, Türkler nehri geçmeyi başardı. Orduğâhına yapılan başarısız saldırıdan sonra Esed'in birlikleri ganimetleri koruyamayacak kadar yorgun düştüklerinden, aceleyle onların en değerlilerini ele geçirdiler. Hakan, kendisi önden saldırırken arkadan da Çağaniyân birliklerini vurmak için gizlice bir birlik göndererek, İbrahim'in orduğâhına girmeye çalıştı. İbrahim'e bağlılığını sürdüren Çağan Huda, kuvvetlerinin büyük bölümüyle bizzat saldırdı. Fakat garnizonun geri kalanı, Esed'in zamanında yetişmesiyle kurtuldu. Asıl rivayete göre, Araplar başka bir ciddî çatışmaya girmeksizin Belh'e kadar çekilebildi. Taberî'nin naklettiği başka bir rivayet, Esed'in ordugâhına Türgişler tarafından yapılan başarısız saldırının "Nakliye Kolu Savaşı"nın ertesi sabahı yapıldığını belirtmekte; bu da Ramazan bayramına denk gelmektedir. (1 Ekim 737). Arapların [83] çekilmesi üzerine Hakan, o günün haklı gururuyla başkentine dönmek yerine Toharistan'da kaldı.

Toharistan'da Haris, Hakan'a katıldı. Arap birlikleri hazır dağılmış iken, şüphesiz yerli hükümdarların Esed'e karşı yeniden destek verecekleri beklentisiyle o, Hakan'a Aşağı Toharistan'a bir kış seferi düzenlemesini önerdi. Vali, ordusunu kış mevsimi iyice girinceye kadar Belh'te tuttu. Bu sırada Hakan ise Soğd'daki ve Toharistan'a bağlı bölgelerdeki kuvvetlere kendisine katılmaları için emir verdi. Bu askerî seferde Hakan'ın yanında yer alan birlikler hakkında Taberî'nin yaptığı açıklama, Mâverâünnehir ve Ceyhun Havzası'nda Arap hâkimiyetinin nasıl bütünüyle Türklerin eline geçtiğini çok açık bir şekilde göstermektedir. Rivayete göre, bu seferde Hakan'ın kendi Türk birlikleri ve Haris ile taraftarlarının yanı sıra Soğd Hükümdarı

Yabgu, Uşrusana Hükümdarı, Şaş ve Huttal yöneticileri de vardı. Bütün bu hükümdarları mevcut gösteren isim listesi oldukça açık ve kuşkusuz bir şekilde abartılıdır. (Aslında bu rivayetin başka kısımlarında söz konusu durum tekzip edilmiştir) Fakat hepsi değilse de bazı hükümdarlıkların kuvvetlerinin bu mücadeleye katılmış olduklarından pek şüphe edilemez. Sayıları otuz bine varan yardımcı kuvvetleriyle Türgişlerin Cezze'de oldukları haberi, 9 Zilhicce (7 Aralık) akşamı Belh'e ulaştı. Esed işaret ateşi yakılmasını emretti; Belh'teki Suriye garnizonu ve bölgeden toplayabildiği diğer birliklerle onlara karşı ilerledi. Hulm Valisi, şehre saldırısı geri püskürtülen Hakan'ın, Belh civarındaki Pîrûz Nahşîr'e doğru yürüdüğü hakkında ikinci bir rapor gönderdi. Düşman bu noktadan Belh'e uğramaksızın Cüzcan'a hareket edip şehir merkezini ele geçirdi.²³ Hakan, ilerleyişini sürdürmek yerine burada durdu ve her yöne atlı akıncı birlikleri gönderdi. Hakan'ın bu hareketi, seferin temel amacının Merv'i ele geçirmek değil, Aşağı [84] Toharistan'ı Araplara karşı ayaklandırmak olduğu konusunda kuşku bırakmamaktadır. Ne var ki, Haris'in beklentilerinin tersine Cüzcan Hükümdarı Araplara katılıp Sidre ve Harîstân yoluyla Şubûrkân'a doğru yürüdü. Taberî'deki birbirine ters düşen rivayetlerden, Esed'in kuvvetlerinin sayısının yalnızca dört bin kadar olduğu, bir anda Harîstân (ya da Sân) çevresinde Hakan'a ansızın bir saldırıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu baskını korkunç bir mücadele takip etti. Bu savaş, Cüzcan Hükümdarı'nın girişimi üzerine, Hakan'a arkadan saldırılmasıyla Arapların lehine sonuçlandı. Taberî bu savaşı, bütün muhalif kuvvetlerin katıldığı amansız bir mücadele olarak tanımlar ve savaşçıların bir listesini kaydeder. Fakat otuz bin kişiden, Hakan ile birlikte yalnızca dört bini savaşa katıldı. Taberî'nin listesi, ilgisiz

23 Taberî, 1608. 17'de Cüzcan, Şubûrkân'dan ayrıldığından dolayı buranın Ya'kûbî'nin coğrafyasında sayfa 287'de belirtilen Kundurm ya da Kurzumân kasabası olması muhtemeldir.

olduğu açık ve tüm rivayet üzerinde değişiklikler yapıldığına ilişkin belirtiler taşır. Müslümanlar parlak bir zafer kazandılar: Bu kargaşalıktan güç bela kurtulan Hakan ile Haris, Esed tarafından Cezze'ye kadar yakın takibe alındı, fakat çıkan yağmur ve kar fırtınası onu daha öteye takipten alıkoydu. Böylece onlar Toharistan'daki Yabgu'ya, akıncı birliklerinden daha mutluluk verici şekilde ulaşabildiler. Bu birliklerin geri çekilirken el-Kirmânî'nin alarm hâlinde oluşu nedeniyle yolları kesildi ve bunlardan yalnızca bir Soğdian birliği sağ salim kurtulabildi.

Arap hâkimiyetinin kaderi yalnızca Mâverâünnehir'de değil, belki de Horasan'da bile en azından yakın bir gelecek için Harîstân'daki bu küçük çatışmaya bağlı kaldı. Aşağı Toharistan hükümdarları başlangıçta Esed'in yanında savaşmalarına rağmen, Su-Lu'nun kazanacağı bir zaferin onları Haris'in ve Türklerin tarafına çevireceğinden ve böylece sadece Ceyhun şehirlerince desteklenen Belh'teki bir üssün avantajıyla saldırılarını sürdürebileceklerinden pek kuşku duyulamaz. Araplar böyle bir tehlikeden, yalnızca Esed'in kararlılığı ve Belh'i merkez edinme konusunda verdiği doğru kararı sayesinde kurtuldu. Gelişmeleri öğrendiğinde Halife Hişam'ın duyduklarına inanamayışıyla ilgili rivayet, bu konuda ne denli ciddî bir tepkinin gösterildiğini ve Hakan'ın adının ne ölçüde bir felaket habercisi olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Harîstân, Arapların yalnızca Orta Asya'daki kaderinin dönüm noktası olmayıp, aynı zamanda Su-Lu'nun kişisel saygınlığına bağlı bulunan Türgiş iktidarının da yıkılış sinyallerini verdi. Toharistan ve Mâverâünnehir hükümdarları Nevâkes'e dönerken, Su-Lu'ya saygı göstermeyi uygun buldular, fakat Çinlilerce onun ülkesinde uzun süredir gizlice kışkırtılan bölücülük, etkisini gösterdi. Su-Lu, Bağa Tarkan (Kûrsûl) tarafından öldürüldü ve hükümdarlık parçalandı. "Türkler dağıldılar ve birbirlerine saldırmaya başladılar." Hanlığa

öldürücü darbe ise, el-İşkend ile Şaş ve Fergana gönüllülerinin yardımıyla Çinlilerce desteklenen Kûrsûl grubu tarafından indirildi.²⁴ Türgiş²⁵ Hükümdarlığı'nın çöküşüyle Batı Asya'daki son büyük Türk birliği de iki yüzyılı aşkın bir süre etkinliğini yitirdi. Harîstân Savaşı, Müslüman

24 Taberi, 1613; Chavannes, *Documents*, 83 vd., 122 not. 1612.16'da Ya-bgu'ya verilen Karlukî sıfatına gelince, bu konuda en ikna edici açıklama Marquart'ın *Hist. Glossen* adlı eserinin 183 vd. sayfasında yapılmış olandır.

25 Çin yıllıklarında Kiş Hükümdarı Se-kin-t'i'nin Türgişlerle iş birliği yaptığından sık sık bahsedilmesi, ilginç bir sorun ortaya çıkarmaktadır. Bu hükümdarın Arap kayıtlarında Nesef yöneticisi el-İşkend olduğunda şüphe yoktur. Bu, İran/Fars dilinde ve kişisel bir isimdir, hanedan unvanı değildir. (Bkz. Justi, *Iranisches Namenbuch*) el-İşkend ilk kez Geçit Savaşı hakkındaki rivayette yer almaktadır. (Taberî, 1542.8) Hem Kiş hem de Nesef Arapların elinde olmasına karşın bu savaşta o, Hakan'ın tarafında bir atlı birliğinin komutanı olarak görülmektedir. (1545.1) Onun komuta ettiği kuvvetler, bu yüzden olağan yerli birlikler değildi. Haris, Tirmiz kuşatması sırasında el-İşkend'den takviye kuvvet aldıysa da bu kuvvetin yapısı hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. "Nakliye Kolu Savaşı"ndan önce Esed'e düzenlenen saldırıda, yine onun Hakan ve Soğdianlarla birlikte hareket ettiği belirtilmektedir. (1597, 17-18) Burada Nesâ İspehbezi okunması, muhtemelen rivayetteki bir yanlışlıktır. Kiş ve Nesefli yerli birliklerin burada bulunması da söz konusu olamaz. Çin kayıtlarında Se-kin-t'i'nin, yalnızca bir Türk birliğinin ya da Şaş ve Ferganalılardan oluşturulmuş birliğinin değil bilakis bağımsız bir kuvvetin komutanı olduğu gözükmemektedir. En mantıklı olanı el-İşkend'in Soğdianalı mülteciler birliğinin komutanı olduğu sonucudur. Bu, söz konusu kişinin Çin kayıtlarında zaman zaman "Savaşçılar Hükümdarı" şeklinde nitelenmesinin sebebini açıklamaktadır. (Chavannes, *Documents*, 147, not: 1 ve 313) Unvanın türetildiği asıl terim (Çâker)in Arapça tarihlerde bu konuyla bağlantılı olarak kullanıldığı görülmemektedir. Taberî, 1614.2'deki anlamsız "rezâbin el-Kissf'nin yerine "rezm"den türetilen bir ismin okunması gerektiği muhtemeldir. 1609.15'de Soğdianlarla birlikte Bâbiyeli bir kuvvetten söz edilmektedir. Bu isim her ne kadar bilinmiyorsa da Soğd ile bağlantılı bazı kuvvetlere işaret edebilir. Wellhausen'in Soğdianların ve Bâbiye'nin, Haris b. Süreyc'in kişisel taraftarlarından bir grup olduğu yönünde vardığı sonuç, metindeki ifadeyi aşırı zorlama gibi gözükmemektedir:

Diğer yandan el-İşkend, Haris'in iş birlikçisi olarak görüldüğünden dolayı, isyan ettiği dönemde Haris ile Soğdianlar (ve bu yüzden Türkler) arasında bir anlaşmanın bulunduğu sonucunu çıkarabiliriz. Se-merkant'ın Araplardan geri alınmasında Soğdian birliklerinin yardım etmiş olması muhtemeldir.

medeniyetinin Soğdiana'da üstünlük kurmasına yol açtı. Fakat bozkırlardan kaynaklanan tüm tehlike ortadan kaldırılıncaya kadar, orada tam bir gelişme zenginliği sağlanamadı. Bu güvenlik [hali], Arapların değil, Çinlilerin diplomasisi sayesinde gerçekleşti. Bu diplomasi, Orta Asya'ya Müslüman etkisi karşısındaki en büyük dış engeli ortadan kaldırarak, kendisini Araplarla karşı karşıya getirdi. Ancak ilk görevi Mâverâünnehir'de kaybettiği otoriteyi yeniden sağlamak olan Arap hükümetince bu, ilk anda pek gerçekleştirilemedi.

Türgiş iktidarının yıkılışıyla ortaya çıkan tepki, Mâ-verâünnehir'de başlangıçta, Çin'e verilen önemin artması-na yol açtı. Hükümdarlar, Türğiş boyunduruğunun sonuç itibariyle Araplarınkinden daha az yaralayıcı olmadığı kanaatine varmıştı.¹ Ülke, Arapların hâkim bulundukları dönemde olduğu gibi, sürekli akınlarla yıkılmış ve yoksullaşmıştı. Şehirlerin zenginlik kaynağının tümü durumundaki kârlı yerel ve transit ticaret, bütünüyle durmadıysa da önemsiz oranlara düşmüş olmalı. Hangi sınıfa ait olursa olsun, bütün halk bu yüzden artık savaştan usanmış ve yalnızca onurlu bir barış için can atmaktaydı. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için Çin'den bir beklenti içine girmek boşunaydı. Birkaç hükümdara tumturaklı unvanlar verilmesi, onlara ne rahat bir ortam ne de yardım sağladı. Son bir fırsat vardı ki, o da akıllıca bir siyasetle bütün ülkeyi savaşız şekilde Araplara teslim etmekte. Nitekim iki yıldır mevcut durumun Huttal'a yapılan bir sefer dışında büyük ölçüde varlığını sürdürdüğü görüldü. Bu seferin de Bâmiyanlı bir gaspçıya karşı yönetici sınıfa yardım bahanesiyle yapılmış olması muhtemeldir. Her şeye rağmen yönetim, kaybolan saygınlığını yeniden kazanma yolunda bir adım attı. Bunda, Haris'e ve Türğişlere karşı kazanılan zaferden çok, Esed'in dihkanlarla özel ilişkisinin etkisi oldu. Yukarıda gördüğümüz gibi Esed, yönetim merkezini yabancıların başkenti Merv'den, Toharistanlıların millî yaşantısının merkezi Belh'e taşıyarak onların millî duygularını okşamıştı. Valiliğinin ilk zamanlarında olduğu gibi Aşağı Toharistan ve Eftalit topraklarındaki etkin kesimlerin büyük

bölümünü yanına çekebildi ve aslında Türklerle mücadelesinde büyük ölçüde, bu sayede başarılı oldu. Bunun en [89] çarpıcı belgesi, söz konusu dönemde dihanların İslâm'ı kabul etmesiydi. Sınırlı güce sahip liderlerden olan Sâ mân Huda ve muhtemelen Bermek de bu dihanlar arasında yer almaktaydı. Esed, böylece gerçek bir uzlaşmanın temellerini attı. Narşahî'nin eseri, sonraki nesillerin, Esed'in adını ne denli saygıyla andıklarını yeterince ispatlamaktadır. Onun bu eseri, kesinlikle eksiktir; zira bu eser kendini pratik olarak yönetici sınıfları anlatmakla sınırlandırmış ve doğal olarak bu dönemdeki bağımsız Soğd dihanlarına yer vermemiştir.

Esed 120/738 yılı başında öldü ve aradan birkaç ay geçtikten sonra Halife Hişam, valilik görevini Nasr b. Seyyar'a verdi. Yerli halk için bundan daha uygun bir seçenek olamazdı. Nasr son otuz yıldır süren iç ve dış çatışmalarda saygınlık ve şöhretini koruyabilmiş birkaç kişiden biriydi. Küçük ve hemen hemen tarafsız Kinâne kabilesinden olan Nasr'ın durumu, Kuteybe'ninkine oldukça benzemektedir. Her ikisi de kendi kabilelerinden çok, güçlü bir amirin desteğine bağımlıydı. Bu yüzden Kays kabilesine ilgi duymakla birlikte [onlara] çılgınca bir taraftarlığı yoktu. Buna rağmen Kuteybe'nin aksine Nasr, otuz yıllık aktif liderlik döneminin ardından hiçbir Arap valisinin başaramadığı ölçüde Horasan, Mâverâünnehir ve Orta Asya'daki durumu kavramıştı. Söz konusu bölgeyi yalnızca kuvvet kullanarak elde tutma çabasının boşuna ve böyle bir işe girişmenin de aynı ölçüde anlamsız olduğunu fark etmişti. Bu yüzden Hişam'ın desteğini alırken Mâverâünnehir'de Arap hâkimiyetinin yeniden kurulması için çalıştı. Nehrin ötesindeki kuvvetlerin komutanlığına, babası Kuteybe b. Müslim'in kabiliyetine büyük ölçüde sahip olan Katan b. Kuteybe'nin atanması, ciddî bir şekilde saldırı ağırlıklı bir politikanın izleneceğini gösterdi. Bu atama Wellhausen'in

dediği gibi Semerkant'a değil, "Soğd'un ötesine", Buhârâ ve muhtemelen Kiş'teki garnizonlara yapıldı. Katan b. Kuteybe, başlangıçta söz konusu çevre bölgelerin korunmasından sorumluydu. Bu yüzden bizzat Vali, görünürde Demir Kapı çevresindeki ve muhtemelen Şûmân'daki bir kısım isyancıları cezalandırmak amacıyla dar kapsamlı bir sefer düzenledi. Böylece yönetimin otoritesini ispatlayan Nasr, Merv'e döndü ve sonunda hem mevâlî hem de [90] diğer yerli halkı hoşnut edecek nitelikte, vergi ve genel af koşullarını sıralayan ünlü konuşma metnini dağıttı.² Sonuç onun tahmin ettiği gibi oldu. Nasr, Semerkant'taki Arap garnizonunu ve yönetimini yeniden oluşturmak için ordusuyla Soğd'a ilerlediği zaman, tahmin edebildiğimiz kadarıyla, Mâverâünnehir hükümdarları ve halkı direniş göstermeksizin teslim oldular.

Bu seferin yapıldığı yıl, büyük olasılıkla 121/739 olarak tarihlenebilir. Bundan bir ya da iki yıl sonra Nasr, Şaş'a bir saldırıda bulunmak için kuvvetlerini topladı. Bunlar arasında Mâverâünnehir'den toplanmış askerler de yer aldı. Wellhausen, [yapılmış olan] ilk iki seferi üçüncüsünün yalnızca aşamaları olarak değerlendirmektedir. Fakat Şaş seferi 122/740 yılından önce yapılmış olamaz. Çünkü Şaş ve Fergana orduları 739 yılında Türgişlerle savaşmıştı ve tartışılması için bir neden bulunmayan Narşahî'nin rivayetine göre³ Tuğşâde, iktidarının otuz ikinci yılında öldürülmüştü. Bu tarih ay yılı olarak hesaplandığında 122 (91-122)'ye, güneş yılı olarak ise 123 (710-741)'e denk gelmektedir. 741'de Şaş'tan gelen bir heyetle ilgili Çin kaydı da bunu onaylamaktadır. Bu kayıta, "Türkler Çin'e bağlı olduklarından dolayı hükümdarlıkların başındaki tek bela

2 Bu önlemin ayrıntıları Wellhausen, *Das Arabische Reich*, 297 vd.'de ve Van Vloten ise *Domination Arabe*, 71 vd.'de değerlendirmektedir. Taberî'nin 1689.5'de onları özellikle "barış şartları" olarak nitelendirdiğini göz önünde bulundurunuz.

3 Narşahî, 8. 19.

Araplardır," şeklinde şikâyetle bulunulmaktadır.⁴ 123 yılı aynı zamanda Soğdianların dönüşü ile ilgili verilen tarihtir.⁵ Aradaki yıl ya da yıllar arasında hiç sefer yapılmaksızın geçmiş olması, son derece ihtimal dışıdır. En mantıklısı, onların Soğd'un yatıştırılmasıyla uğraşmış oldukları varsayımıdır. Sefer kuvveti, Uşrusana'dan geçerek doğuya ilerledi; buranın hükümdarı her zamanki gibi galip ordunun komutanına, geçişi sırasında bağlılığını bildirdi. Fakat Nasr, Seyhun Nehri'ne vardığında karşıya geçişinin Haris b. Süreyc ve bazı Türk birlikleriyle birlikte hareket eden Şaş ordusu tarafından engellendiğini gördü. Nasr'ın, düşmanın merkez kuvvetiyle savaşa girmediği, fakat hükümdarıyla bir antlaşma yaptığı görülmektedir. Bu antlaşmaya göre hükümdar, topraklarında bir Arap valinin bulunmasına ve Haris'i sınır dışı etmeye razı oldu. Nitekim bunun üzerine

[91] Haris, Fârâb'a sürgün edildi. Sonraki rivayet, Hakan'dan daha az tehlikeli olmayan Türgiş lideri Kûrsûl'un Nasr tarafından yakalanıp idam edildiğine itibarla, Arapların başarılarını her zamanki gibi büyötmektedir. Bu rivayet, eğer bir temele sahipse, muhtemelen Taberî'nin aktardığı bir Türk lideri olan el-Ahram'ın yakalanmasına ilişkin rivayetin efsanevî tarzda genişletilmiş versiyonudur. Bu olayda Kûrsûl'un Türgişlerin başında bulunmuş olması imkânsız değildir. Fakat Kûrsûl'un Bağa Tarkan şeklinde adlandırılan kişi olduğu doğru ise, onun 126/744 yılında Çinlilerce idam edildiğini biliyoruz.⁶ Haris'in sürgün edilmesi belki de yapılan bu seferin esas amacıydı. Buna karşın Araplar geri dönmeyen önce Fergana'ya girdiler ve hükümdarını Kûba'ya kadar takip edip antlaşma yapmaya zorladılar. Görüşmeler Gürcan hükümdarlarından Süleyman b. Sul ile Valide Sultan arasında yürütüldü. Fergana'nın bu ele geçirilişi üç (ya da dört) farklı rivayetle nakledilmektedir.

4 Chavannes, *Documents*, 142.

5 Taberî, 1717 vd.

6 Chavannes, *Documents*, 286.

Bunlardan bir ikisi muhtemelen Taberî'nin daha sonra aktardığı ikinci sefere işaret etmektedir. Nasr, aynı yıl Şaş seferinden dönerken Semerkant'ta Buhar Huda Tuğşâde ve iki dihkân ile karşılaştı. Bu önde gelen kişiler, hükümdar hakkında şikâyetle bulundular. Fakat Nasr onların şikâyetlerini dikkate almamış görüldüğünden dolayı, hem Buhar Huda'yı hem de Arap Buhârâ Valisi Vâsıl b. Amr'ı öldürme girişiminde bulundular. Buhar Huda öldürücü bir yara aldı ve onun yerine, bir saygı göstergesi olarak bölgeyi fetheden Arap Vali'nin adını alan, oğlu Kuteybe, hükümdarlık makamına geçti. Olay, saldırıyı açıklama iddiasını taşıyan bazı ilâve ayrıntılarla Narşahî tarafından da aktarılmaktadır. İki rivayet farklı dillerde kaydedilmiş olmalarına karşın ifade bakımından oldukça benzerlik göstermektedir. Van Vloten'in ileri sürdüğü gibi,⁷ Taberî'nin rivayetinden kasıtlı olarak aşağılayıcı ifadelerin çıkarılmış olmasından öte, Fars rivayet metninin [sonradan] düzeltilmiş olması daha kuvvetle muhtemeldir.

Fergana'ya yapılmış olması muhtemel ikinci seferden başka Nasr'ın Mâverâünnehir'e sefer düzenlediğine ilişkin [92] hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Yalnızca Belâzurî'nin (Ebû Ubeyde'den) aktardığı Uşrusana'ya yapılan başarısız bir saldırı hakkındaki rivayet, ayrı bir sefere işaret etmektedir. Böyle bir sefer ihtimal dışıdır ve ilgili rivayet Taberî'de verilen bilgilerle ters düşmektedir. Bununla birlikte Uşrusana yaklaşık bir yüzyıl boyunca gerçek anlamda hiç ele geçirilmedi. Daha önce Esed tarafından geri alınamamışsa da, Toharistan kendi isteğiyle ona boyun eğmiş olabilir. Türgişlerin yenilgiye uğramasından ve Haris'in kaçışından itibaren Toharistan, Araplar için bir tehdit oluşturmadı. Bu nedenle Nasr, valilik görevine başlayınca yönetim merkezini yeniden Merv'e taşıdı.

7 Van Vloten, *age.*, 20; örnek olarak krş. Taberî, 1694. 1 ile Narşahî, 60. 3-5.

Vali, ülkeyi yeniden kalkındırmaya ve kendilerine bağlı halkla ortak politikalar geliştirmeye dikkatini verdi. Nasr, Mâverâünnehir'de hükümetin son çare olarak orta sınıf [esnaf] halkların ve çiftçilerin desteğine ihtiyacı bulunduğunu anlayan ilk Arap yöneticisidir. Bu kesimlerin her ikisi de, yüzyıllar boyunca devam eden bir ticaret geleneğine sahip Mâverâünnehir'de belki İmparatorluğun diğer yerlerinden daha büyük siyasî önem taşımaktaydı. Sonraki yıllarda Tahiroğulları'nın ve Sâ mânânoğulları'nın hâkimiyet kurması da aynı tarzda gerçekleşti.⁸ Nasr, böylece Esed b. Abdullah'ın başlattığı işi yalnızca tamamlamakla kalmayıp aynı zamanda sağlam temeller üzerine yerleştirdi. Semerkant'ın geri alınışından kısa bir süre sonra Nasr, Çin'e bir elçilik heyeti gönderdi. Bu heyetin ardından 126/744 yılında çok daha geniş tabanlı bir heyet yollandı. Ticaret ilişkilerini, olabilecek en iyi tarzda düzenlemekle görevlendirildiği açık olan bu heyette, Araplara Soğdiyanlı ve Toharistanlı elçilerin yanı sıra Zâbulistan, Şaş ve Türgiş elçileri de eşlik etti. 745 ve 747 yıllarında, başka iki Arap elçilik heyeti daha kayıtlarda yer almaktadır. Mâverâünnehir halklarının yeniden gönlünü almada, Nasr b. Seyyar'ın, yönetimindeki adaletinden çok onun kişisel etkisi ve dürüstlüğü'nün rol oynadığından kuşku duyulamaz. Türgiş birliğinin dağılmasından sonra çaresiz kalan Soğdiyan mültecileri bile, [93] dönme konusunda uzlaştıkları şartlara uyacağı konusunda Nasr'a güvendi. Nasr'ın verdiği ayrıcalıklar aşırı tepkilere yol açmasına karşın, aldatılmadılar. Bizzat Halife, sırf barış ortamının yeniden kurulması uğruna bu ayrıcalıkları onayladı.

Bununla birlikte hükümdarların, Mâverâünnehir'in barış ortamına kavuşmasına hizmet eden başarıdan memnun kalmamaları şaşırtıcı değildir. Halk çok hızlı bir şekilde "Araplaşıyor" ve sonuçta onların otoriteleri tehlikeye

düşüyordu. Hükümdarlar hâlâ bağımsızlıklarını yeniden kazanacakları konusunda, özellikle Nasr'ın konumunun sarsıldığı Hişam'ın ölümünden sonra umutluydu. Bu yüzden 745 yılında "küçük bir sınır olarak" İştîhan'ın ilhak edilmesini istemek için buradan gönderilen heyet gibi, Çin'e ara sıra heyetler gönderildiğini öğreniyoruz. Haris b. Süreyc'in Türklerin yeniden yönetime karşı saldırıya geçmesini sağlayabileceği için onu affetmek gereği hissetmiş olmasından,⁹ valinin bu gizli eğilimin farkında olduğuna hükmedilebilir. Fakat halkın tümü Nasr'ın yanında yer aldı. Adım adım kurduğu saygı, hatta sevgi, son karışıklık yıllarında bütün Mâverâünnehir'in ona bağlı kalmasını sağladı. Mâverâünnehir'deki hiçbir şehrin, Horasan'da ortaya çıkan isyan hareketlerinden yararlanarak desteklerini çekmemelerinden, Ebû Müslim'in adamlarının Âmul, Buhârâ ve Harizm'deki Arap kolonilerinden öteye geçememelerinden, Belh'in vefalı garnizonunun Çağaniyân ve Toharistan'da önce destek ve ardından sığınak bulmasından daha güzel bir takdir belirtisi olamaz. Taberî'nin, rivayetlerini kaydettiği çeşitli kaynaklar bu olaylarda birbirleriyle bütünüyle uzlaşmakta ve böylece de Dîneverî'nin aktardığı şu abartılı rivayeti (s. 359 vd.) çürütmektedirler: "Ebû Müslim, temsilcilerini (duât) Horasan'ın her yerine gönderdi. Herat, Büşenc, Merv-Rûd, Tâlekân, Merv, Nesâ, Ebîverd, Tus, Nîsâbûr, Serahs, Belh, Çağaniyân, Toharistan, Huttalan, Kiş ve Nesef toplu olarak Ebû Müslim'e katıldılar." Dîneverî'nin bizzat kendisi hemen ardından, Semerkant'ın Ebû Müslim'e ancak Nasr'ın ölümünden sonra katıldığını ifade etmektedir. Aslında Ebû Müslim asıl gücünü Aşağı [94] Toharistan ve Merv-Rûd'un çevresindeki hükümdarlıklardan alıyordu. Büşenc Hükümdarı ve Halid b. Bermek'in de içinde bulunduğu bu hükümdarlar ona desteklerini ilan ettiler. Fakat burada bile halk, katı bir yönetim karşıtlığı

göstermedi. “Nasr b. Seyyar’a Merv-Rûd, Belh ve (Aşağı) Toharistan’dan yardımcı kuvvetlerin gelmesini engellemek için” (Merv’in güneyinde) Cîrenc’de bir ordunun konuşlandığı rivayet edilmektedir. Herat, silah gücüyle Ebû Müslim’in eline geçti. Belh’teki Mudarlı topluluğun yanı sıra Suriye garnizonu da Aşağı ve Yukarı Toharistan hükümdarlarınca desteklendiler ve Tirmiz’deki kalelerinden hareketle şehri iki kez geri aldılar. Ebû Müslim’in İranlıları yanına çekme çabaları, bir çatışmada esir aldığı üç yüz Harizmiye iyi davranıp onları serbest bıraktığına ilişkin bir örnek olayla¹⁰ ortaya konulmaktadır.

İranlıların Ebû Müslim’e büyük ilgi gösterdiği hakkındaki rivayet, yalnızca onun başarı kazandığı dönemden sonrası için doğrudur. En güvenilir kaynaklarımızda sık sık tasvir edildiği gibi, toplu bir hareketle ilgili bir ipucu bulunmamaktadır. Başlangıçta Ebû Müslim taraftarları diğerlerine göre oldukça azdı. Öyle ki, Araplar ayaklanmanın başında Nasr’a destek vermekte daha istekli olsalardı, onları hızlı bir şekilde, Haris b. Süreyc’in taraftarları gibi, daha ilk çatışmada ortadan kaldıracakları kesindi. “Hiçbir şey başarının ardından geldiği gibi [çabuk] gelmez.” Ebû Müslim, çok büyük bir zafer kazanır kazanmaz ve İranlıların yardımını alır almaz, Doğu Horasanlı halk arasında kahraman bir şahsiyet hâline geldi. Bu efsane yavaş yavaş Mâverâünnehir’de etkisini gösterdi. Bununla birlikte 130/748’de bütün Doğu Horasan Ebû Müslim’in

10 Taberî, 1956, 1966.10, 1997 vd. (Bu metin parçası maalesef eksik olup editör tarafından İbnü'l-Esir'den ek yapılmıştır), 1970.9. Nasr'ın şöhreti aynı zamanda, adı çevresinde gelişmiş olan bir rivayet zinciriyle de kanıtlanmaktadır. Bu şöhret Taberî’de pek dikkat çekmeyen bazı metinlerde de görülmektedir. Maalesef bunlar arasında Medâinî’nin kaynaklarından bir alıntı bulunmamaktadır. *Fihrist* adlı esere (103.12) göre Medâinî, Esed b. Abdullah ve Nasr b. Seyyar’ın yönetimleri üzerine birer kitap yazdı. Bu durum, söz konusu valilerin Horasan tarihinde özel bir öneme sahip bulunduğunu onaylamaktadır. Muhtemelen Esed dihanlar tarafından, Nasr ise halk tarafından çok sevilmekteydi.

eline geçip, Nasr, otoritesini tamamen kaybedince, onun Mâverâünnehir'deki valîlerinin yerini, gözle görülür bir huzursuzluk çıkmaksızın Ebû Müslim'in adamları aldı. Fakat Çin'e giden heyetlerin sayısının yeniden artması, gizliden gizliye bir karışıklığın da sürdüğünü göstermektedir. Şaş zaten bağlılığını bozmuş; Soğdiyan hükümdarları ise son birkaç yılda yaşanan sessizliğe rağmen bağım- [95] sızlıklarını yeniden kazanma umutlarını hiç yitirmemişlerdi. Ancak her zamanki gibi ilk isyan yerli hükümdarlar tarafından değil, 133/750-751 yılında Şerîk b. Şeyh'in komutasındaki Buhârâ Arap garnizonu tarafından çıkarıldı. Hilafeti Abbasîlerin ele geçirmesine ve Hz. Ali soyunun gözardı edilmesine olan kızgınlıktan dolayı çıkan isyan, Ebû Müslim'in komutanlarından Ziyad b. Salih tarafından, Buhar Huda'nın da yardımıyla zorlukla bastırılabilirdi. Buhar Huda'nın Şerîk'e karşı Ebû Müslim'in birliklerine yardım etmesi olayı, onun Ebû Müslim taraftarı olduğunun bir göstergesi gibi değerlendirilebilir. Fakat böyle bir sonucun çıkarılıp çıkarılamayacağı oldukça şüphelidir. İsyan katıldığı rivayet edilen otuz bin kişinin büyük bölümü şehirli ya da Buhârâlı halktandı. Bu yüzden isyan, aristokrat gruba karşı yapılmış yerli bir hareket niteliğini taşımaktaydı. Buhar Huda tarafından yönetilen aristokrat grubu, doğal olarak isyanın bastırılması için hükümet ile iş birliği yaptı. Ertesi yılın olayları, başka bir yorum yapılmasına karşı yeterli bir kanıttır. Bu isyan hakkında en fazla bilgiyi veren Narşahî'ye göre Ziyad, Semerkant'ta da benzer bir hareketi bastırmak zorunda kalmıştı. Aynı yıl Belh Valisi Ebû Davud tarafından Huttal'a bir sefer düzenlendi. El-Hanaş başlangıçta direnmedi; fakat daha sonra Araplara karşı koymaya kalkıştıysa da Türklerin yanına, oradan da Çin'e kaçmaya mecbur kaldı. Burada direnişinden dolayı bir ödül olarak ona Yabgu unvanı ve-

rildi.¹¹ Huttal, bu sefer sonucunda ilk kez etkin biçimde Arap valiliğine katıldı.

Ziyad b. Salih'in komutasında Seyhun ötesindeki Türk topraklarına yapılan bu sefer çok büyük, gerçekten etkin ve önemli sonuçlar doğurdu. Fakat hem Taberî'nin hem de ondan önceki tarihçilerin bu sefere işaret etmemesi şaşırtıcıdır. Görünüşe göre artık kayıp durumda bulunan bir eserden alınan kısa bir not, İbnü'l-Esîr tarafından kaydedilmiştir. Arapça tarihlerde karşılaştığımız ilk rivayetin, [96] Ziyad b. Salih'in Çin (Sîn) seferine ilişkin İbn Tayfur'un (ö. 250/983) Bağdat üzerine yazdığı monografisinde geçen kısa ifade olduğu görülür.¹² Bu yüzden söz konusu savaş hakkında ayrıntılı bilgi için Çin kaynaklarına ihtiyaç duymaktayız.¹³ 747 ve 749 yıllarında Toharistan Yabgusu, Gilghit ve Chitral vadilerinde sorun çıkaran bazı küçük liderlere karşı Çin'den yardım isteğinde bulundu. Kuça Valisi, bu konuda Kao-hsien-shih adlı bir Koreli subayı görevlendirerek gönderdi. Söz konusu kişi Karakurum'un yüksek geçitlerinde gerçekleştirdiği bir dizi seferle suçluları cezalandırdı. Son seferin ardından Kuça'ya dönmeden önce Şaş Hükümdarı'na karşı yardım etmesi için Fergana Hükümdarı tarafından davet edildi. Başlangıçta Kao-hsien-shih, Şaş Hükümdarı ile antlaşma yaptı. Fakat bazı bahanelerle sözünden dönüp şehri ele geçirince, hükümdarlığın veliahtı yardım istemek için aceleyle Soğd'a gidip, Ebû Müslim'i müdahaleye ikna etti. Bunun üzerine Ziyad b. Salih komutasında güçlü bir ordu gönderildi. (Batı Türklerinin egemenliği altındaki Türğişlerin ardından onların yerine geçen) Karluklar ve Fergana ordusunun yanı sıra Çinliler, Temmuz 751 (Zilhicce 133)'de Taraz yakınında bulunan Eslah'ta savaşa tutuştu. Bu sırada Karluklar savaş

11 Chavannes, *Documents*, 168. Marquart, *Eransahr*, 303.

12 *Kitâbu Bağdad*, band VI, ed. H. Keller, 8. 12.

13 Chavannes, *Documents*, 297 vd., Wieger, *Textes Historiques*, 1647.

meydanını terk etti. Onlarla Arapların arasında kalan Kao-hsien-shih büyük bir bozguna uğradı. Bu savaş, Çin gücünün Batı'da sona erişini göstermesine rağmen söz konusu durum dış baskıdan çok, iç karışıklık sonucunda gerçekleşti. Gerçekten bir zamanlar daha parlak dönemler yaşayan Çin'in uzun süredir varlığını sürdüren hâkimiyet geleneğinin kısa bir sürede sona ereceğini, Soğd hükümdarları daha önceleri akıllarından bile geçirmemişti. Çünkü Çin ordusu, büyük ölçüde sınırları üzerinde bulunan Şaş'a aslında girmez miydi; Araplar ilk savaşı kazansa bile bu ordu yenilginin intikamını almak için geri dönmez miydi? Nitekim Şao-vu hükümdarları son defa olarak Buhârâ, Kiş, Soğd ve Uşrusana'da aynı anda gerçekleştirilecek bir isyan planladılar. Fakat Çin bu konuda ne yardım ne de teşvik etti. Ebû Müslim'in Semerkant'ta bulunuşu Soğdiyanları korkuttu ve isyan sadece Kiş'te ciddî boyutlara ulaştı. Ebû Davud'un ordusu Kiş'e yakın Kendek'te yaptığı bir meydan [97] savaşında isyancıları kolayca yenilgiye uğrattı; Hükümdar el-Dırîd ve pek çok dihkanı öldürdü. Semerkant'a gönderilen hükümdar sarayı hazineleri arasında "ender Çin işçiliği ürünü pek çok eşyalar, altın işlemeli kaplar, eyerler, ipek kumaşlar ve diğer sanat eserleri" bulunmaktaydı. Buhar Huda, Kuteybe ve Soğdlu dihkanlar da bu isyan hareketine katılmanın cezasını hayatlarıyla ödediler.¹⁴

Eski rejim altında bağımsız bir Soğdiyana'yı yeniden oluşturmaya yönelik son girişim de böyle sonuçlandı. Buna karşın Soğd, Harizm ve Toharistan hükümdarları, birkaç sene daha Çin'den yardım isteğinde bulunmayı sürdürdüler. Fakat İmparator, "zihninde barış ortamını sürdürebilmenin hesaplarını yaptı, onlara övgü ve tesellide bulundu, ardından bazı uyarılar yaparak Batı topraklarında huzuru sağlamak için, onları geri gönderdi." Ebû Müslim'in de Çin

14 Taberî, III, 79 vd.; Narşahî, 8 sayfa sonunda; Chavannes, *Documents*, 140; ek notlar, 86, 91.

Sarayı ile ilişkilerin sürdürülmesinin önemini anlamış olduğu görülmektedir. Çünkü Talaş Savaşı'nın ertesi yılından başlayarak, Çin'e ardı ardına "siyah elbiseli Araplardan" elçilik heyetleri gönderdiği, rivayet edilmektedir. Bir yılda üç heyet gönderdiği belirtilmektedir. Bu heyetlerin kısmen Çin'deki iç savaşla ilgili gelişmeler hakkında hükümeti bilgilendirme amaçlı olduğu muhtemeldir. Bununla birlikte yeni yönetimin ticaretlerindeki gerçek menfaatleri, görünürde etkili tüccar topluluklarını Abbasî yönetimiyle önceki gibi uzlaştırmaktı. Batı'daki geleneksel Çin hâkimiyetine öldürücü darbenin indirilişi, Talaş Savaşı gibi tek bir olayla değil; 757'de İmparator'un, başkentine iadesi, Orta Asyalı heyetlerin katkısıyla gerçekleşti.¹⁵ Uzak ülkelerden gelip Çin'i sınırsız güce sahip ve fethedilemez bir imparatorluk gibi gören kimseler, artık Çin diplomasisinin ustaca gizlediği ölümcül zayıflığı bizzat gözleriyle gördüler. Çin nüfuzu, bu darbenin etkisinden bir daha kurtulamadı.

Çin politikasının Batı Türk imparatorluklarını bütünüyle parçalaması da, bu kanattan hiçbir müdahale olasılığı [98] bırakmamıştı. Bu yüzden Mâverâünnehir dış destek arama olanağından yoksundu. Müslüman İmparatorluğu'nun, ilk Abbasî halifeleri tarafından yeniden ıslahı, zaman zaman ciddî boyutta olmakla birlikte ara sıra çıkan isyanlardan olmasa da, millî bağımsızlık için gerçekleştirilen toplu isyanların tekrarlanmasını engelledi. Şao-vu hükümdarları ve etkin dihanlar, Sâmanoğulları dönemine kadar sözde yöneticiliklerini sürdürdüler. Fakat onların büyük bölümü, imparatorluğun yeni politikasının kendilerine hem saygınlık hem de kârlı imkânlar sunduğunu görüp hemen bu fırsattan yararlandılar. Diğer yandan ise Doğu Horasan'da sık sık çıkan dinî görünümlü isyanlar, halk kitlesinin, böl-

15 Wieger, 1684 vd.; Chavannes, *Documents*, 158, not 4, 298 vd. Krş. "Chinese records of the Arabs in Central Asia" adlı makalem, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, II, 618 vd.

geyi fethedenlere karşı amansız düşmanlıklarını sürdürdüğünü göstermektedir.¹⁶ Her şeye rağmen Bermekîlerin iktidarının sona erdirilişinden üç yıl sonra Rafi' b. Leys'in düzenlediği ayaklanmaya kadar tüm Mâverâünnehir, bu hareketlerin içinde yer almamıştır. Rafi' hareketinin gösterdiği olağanüstü başarı, Mâverâünnehirlilerin gözden düşmüş olmalarından kaynaklanan kızgınlıklarına bağlanabilir. Fakat Rafi'nin, Nasr b. Seyyar'ın torunu olmasının da bu başarıda payı olabilir. Bastırılmış olsa da bu isyan, Mâverâünnehir'in Abbasî İmparatorluğu'na katılmasıyla gerçekleşebilecek tek çözüme ortam hazırladı. İster akıllıca bir kararla olsun ister güzel bir şans sonucu olsun, parlak İslâm medeniyetinin temellerini atma onuru Me'mun'a aittir. Orta Asya İranlıları kendi ırklarından bir hanedanın yönetimi altında bu medeniyetten yararlandılar.

16 Bu isyanlar hakkında Prof. E. G. Browne *Literary History of Persia* I, 308 vd. de ayrıntılı açıklamalar yapmıştır.

el-Belâzurî, (1) (*Kitâbu'l-Ensâb*) *Anonyme Arabische Chronik*, Band XI, ed. W. Ahlwardt, Greifswald, 1883.

(2) *Kitâbu Futûhi'l-Buldân*, ed. M. J. de Goeje, Leyden, 1865.
ed-Dîneverî, *Kitâbu'l-Ahbârî't-Tivâl*, ed. V. Guirgass, Leyden, 1888, *Fragmenta Historicorum Arabicorum*, c. I, *Kitâbu'l-Uyûn'dan*, ed. M. J. de Goeje ve P. de Jong, Leyden, 1869.

İbnü'l-Esîr, *Târîhu'l-Kâmil*, 12 c. Kahire, h. 1290.

İbn Hallikan, *Biographical Dictionary*, terc. Baron MacGuckin de Slane, 4 c. Paris, 1842-1871.

İbn Hurdazbih, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M.J. de Goeje, (Bibl. Geog. Arab. VI), Leyden, 1889.

İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Maârif*, ed. F. Wüstenfeld, Göttingen, 1850.

el-İstahrî, *Kitâbu Mesâliki'l-Memâlik*, ed. M. J. de Goeje, (Bibl. Geog. Arab. I), Leyden, 1870.

en-Narşahî, *Description Topographique et Historique de Boukhara par Mohammad Nerchakhy*, ed. C. Schefer, Paris, 1892.

et-Taberî, (1) *Annales quos scripsit Abû Ja'far... at Tabarî*, ed. M. J. de Goeje et alii, 15 c, Leyden, 1879-1901.

(2) *Chronique de Tabari traduite sur la version persane de ... Bel'ami par H. Zotenberg*, 4 c, Paris, 1867-1874.

el-Ya'kûbi, (1) *Kitâbu'l-Buldân*, ed. M.J. de Goeje, (Bibl. Geog. Arab. VII), Leyden, 1892.

(2) *İbn Wadhili qui dicitur Al-Ja'kubi Historiae*, ed. M. Th. Houtsma, 2 c, Leyden, 1883.

Yaqut, *Geographisches Wörterbuch*, ed. F. Wüstenfeld, 6 c, Leipzig, 1866-1873.

W. Barthold, (1) *Turkyestan v'Epökhü Mongolskavo Nashyestviya*, St. Petersburg, 1898.

(2) *Zur Geschichte des Christenthums in Mittel-Asien bis zur Mongolischen Eroberungen*, Almanca'ya çev. R. Stübe, Tübingen ve Leipzig, 1901.

(3) Radloff 'un adı altında bkz.

(4) *Encyclopaedia of Islam'daki maddeler*.

L. Caetani, *Chronographia Islamica*, Paris, 1912- (proceeding).

- Leon Cahun, *Introduction a l' Histoire de l' Asie: Turcs et Mongols des Origines à 1450*, Paris, 1896.
- E. Chavannes, (1) *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, St. Petersburg, 1903.
 (2) *Notes Additionelles sur les Tou-Kiue Occidentaux*, T'oung Pao, V c. (1904).
- H. Cordier, *Histoire Generale de la Chine*, I c. Paris, 1920.
- M. A. Czaplicka, *The Turks of Central Asia*, Oxford U. P., 1918 (çok geniş bir bibliyografyaya sahiptir).
- Encyclopaedia Britannica*, 11. baskı, 1910-1911.
- Encyclopaedia of Islam*. Leyden ve London, 1913.
- O. Franke, *Beiträge aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk-völker und Skythen Zentralasiens*, Berlin, 1904.
- I. Goldziher, *Muhammandanische Studien*, band I, Halle, 1888.
- A. von Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, 2 c., Vienna, 1875-1877.
- G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905.
- J. Marquart, (1) *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898.
 (2) *Historische Glossen zu den Alttürkischen Inschriften*, W.Z.K.M., c.XII (1898) s. 157-200.
 (3) *Eransahr...*, *Eransahr*, Berlin. 1901, with notices by.
- W. Bang, in *Keka Szemle* III (1902).
- E. Chavannes in *J. A. Ser.* IX t. XVIII (1901).
- M. J. de Goeje, in *W.Z.K.M.* XVI (1902).
- Th. Nöldeke, in *Z.D.M.G.* LVI (1902).
- Sir W. Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall*, yeni baskı, ed. T. H. Weir, Edinburgh, 1915.
- Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden ...*, Leyden, 1879.
- Pauly's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung*, Stuttgart, 1895.
- T. Peisker, "The Asiatic Background", *Cambridge Mediaeval History*, c. I (1911).
- W. Radloff, (1) *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge*, St. Petersburg, 1897, with appendix by-
 W. Barthold, *Die Historische Bedeutung der Alttürk. Inschr.*
 (2) *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge*, St. Petersburg, 1899, with appendices by-

- W. Barthold, *Die Alttürk. Insch. und die Arabischen Quellen*.
Fr. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*.
E. Sachau, *Zur Geschichte und Chronologie von Khwarizm*, 2 bö-
lüm, Vienna, 1873 (S.B.W.A.).
K. Shiratori, *Über den Wu-sun-stamm in Centralasien, Keleti
Szemle* III (1902), s. 103-140.
F. H. Skrine-E. D. Ross, *The Heart of Asia: A History of Russian
Turkestan, etc., from the Earliest Times*. London, 1899.
M. A. Stein, (1) *Ancient Khotan*, Oxford, 1907.
(2) *Serindia*, c.I, Oxford, 1921.
E. Thomas, *Contributions to the Numismatic History of the Early
Mohammedan Arabs in Persia*, J.R.A.S. First Series, c. XII
(1850), s. 253-347.
W. Tomaschek, *Central asiatische Studien: I. Soghdiana*, Vienna,
1877 (S.B.W.A.).
A. Vambéry, *History of Bukhara from the Earliest Period down to
the Present*, London, 1873.
G. van Vloten, *Recherches sur la Domination Arabe, etc., sous le
Khalifat des Omayyades*, Amsterdam, 1894.
J. Wellhausen, *Das Arabische Reich und Sein Sturz*, Berlin, 1902.
L. Wieger, S.J., *Tomes Historiques*, ? 1903-1905.
Yuan Chwang, *On Yuan Chwang's travels in India*, T. Watters, 2 c,
London, 1904 (Oriental Translation Fund, New Series, c.
XIV, XV).

DİZİN

A

- A'sâ Hemdân 40
Abbasî halifeleri 38, 126
Abbasî İmparatorluğu 127
Abbasî propagandası 62, 94
Abbasî yönetimi 126
Abbasîler 10, 38, 62, 94, 123, 126, 127
Abdullah b. Âmir 33
Abdullah b. Hâzim 40, 43
Abdullah b. Zübeyr 34
Abdurrahman 38, 56, 58, 59, 63, 65, 66, 68, 79, 85, 91, 94, 98, 104
Abdurrahman b. Müslim 56, 68
Abdurrahman b. Semüre 38
Abdülmelik 44
Abgar Kalesi 88
Ahamenid 17
Âharûn 52, 60
Ahram 118
Akhunlar 10, 11
Akra' b. Habis 33
Âmül 35, 36, 53, 57, 96, 104, 121
Arap devlet yapısı 94
Arap hâkimiyeti 57, 59, 61, 81
Arap İmparatorluğu 59, 81
Arap karşıtı 31
Arap toplulukları 75
Arap valileri 58
Aryan medeniyeti 17
Asım b. Abdullah el-Hilâlî 103
Atâ Köprüsü 103
Avarlar 19

B

- Badgis 20, 26, 33, 34, 47, 48, 53
Bağa Tarkan 112, 118
Bâhile kabilesi 26, 48, 51, 52, 54, 55, 56, 68, 71, 99

- Bâhileoğulları 67
Bâhilî rivayetleri 30, 31
Barthold 15, 16, 19, 24, 29, 31, 40, 53, 60, 65, 67, 68, 69, 70, 72, 78, 81, 97, 105, 107, 120
Barûkân 90, 99
Basra 33, 38, 40, 73, 89, 101
Batı Asya 113
Batı Türkleri 19, 21, 25
Batı Türkleri Hanı 21
Batı Türkleri Yabgusu 25
Bedahşan 104, 108
Belâzurî 20, 28, 29, 30, 33, 36, 37, 39, 40, 43, 44, 45, 52, 57, 59, 64, 65, 70, 72, 74, 75, 77, 79, 80, 95, 99, 119
Belh 18, 20, 21, 26, 33, 34, 35, 52, 57, 58, 59, 90, 102, 103, 104, 107, 108, 110, 111, 112, 115, 121, 122, 123
Bendûn 40
Beramî 29
Bermek 108, 116, 121
Bermekîler 127
Bevâdere 96
Beykent 22, 36, 38, 53, 54, 55, 65, 67, 96, 97, 98
Bîdûn 41
Bîrûnî 65, 66
Budist Nevbahar Türbesi 26
Budizm 18
Buhar Huda 20, 36, 38, 40, 41, 53, 60, 119, 123, 125
Buhârâ 20, 22, 24, 30, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 67, 70, 71, 72, 75, 81, 84, 88, 89, 90, 95, 96, 98, 99, 102, 105, 106, 117, 119, 121, 123, 125

- Buhârâlı 45
 Buhârâlılar 98
 Bûşenc 121
 Bükeyr b. Vişah 12, 44
 Büyük İskender 17
- C-Ç**
 Cehm b. Zahr 75
 Cerrah b. Abdullah 78
 Ceyhun 17, 19, 20, 21, 24, 35, 36, 39, 44, 51, 52, 59, 60, 67, 76, 89, 90, 91, 94, 95, 98, 103, 104, 106, 110, 112
 Cezze 111, 112
 Chavannes 20, 23, 25, 27, 29, 33, 34, 36, 37, 42, 47, 51, 53, 63, 64, 67, 84, 85, 86, 92, 107, 109, 113, 115, 118, 124, 125, 126
 Cudey' el-Kirmânî 108
 Cuma namazı 60, 66
 Cüneyd 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105
 Cüzcan 26, 33, 59, 103, 111
 Çağan Huda 110
 Çağaniyân 26, 27, 35, 39, 43, 47, 52, 57, 59, 81, 85, 99, 102, 106, 110, 121
 Çin 23, 26, 35, 42, 50, 53, 55, 73, 77, 117
 Çin diplomasisi 114, 126
 Çin hâkimiyeti 73, 126
 Çin İmparatoru 63, 67, 73
 Çin kaynakları 18
 Çin politikası 74
 Çin Sarayı 22, 78, 83, 103, 106, 125
 Çin ticareti 24
 Çinliler 84, 124
 Çu 19, 50, 109
- D**
 Debûsiye 87, 96, 97
 Dehas Nehri 103
 Demir Kapı 20, 24, 25, 26, 38, 52, 56, 60, 117
 destan 43
 dihanlar 22, 23, 88, 116, 122, 125, 126
 dil 25
 din 27
 Dîneverî 30, 58, 121
 dinî kutsallık 26
 diplomasi 80
 diplomatik başarı 57
 Doğu Türkleri 50, 51
- E**
 Ebi'l-Amarrata 93
 Ebîverd 121
 Ebû Davud 123, 125
 Ebû Müslim 79, 121, 122, 123, 124, 125
 Ebû Temmâm 40
 Ebû Ubeyde 29, 30, 31, 33, 39, 44, 57, 64, 99, 119
 efsane 43
 Eftalit 19, 20, 26, 35, 47, 61, 115
 Eftalitler 19, 20, 34
 Ehtem ailesi 75
 elçilik heyeti 73, 77, 78, 120
 Emevîler 12, 29, 35, 43, 62, 79
 Emevîler Dönemi 43, 62
 Emevîlere bağlı hükümdarlıklar 83
 Enuşirvan 19
 Esed 91, 92, 93, 94, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 119, 120, 122
 Esed b. Abdullah 91, 92, 104, 120, 122
 Eş'as 47
 Eşlem b. Zür'a 38, 40, 89
 Eşres 94, 95, 96, 97, 98
 Ezd 30, 42, 45, 46, 47, 61
 Ezd-Rabîa rivayet zinciri 30
- F**
 Fârâb 118
 Fars 17, 22, 23, 27, 34, 42, 47, 49, 50, 53, 56, 57, 62, 65, 66, 71, 78, 88, 94, 113, 119

- Fars hanedanı 27
 Farslar 50
 Faryab 33, 57, 103
 Ferenkes 67
 Fergana 21, 22, 23, 55, 66, 67, 71,
 72, 76, 77, 80, 84, 87, 89, 90,
 91, 98, 113, 117, 118, 119,
 124
 fıdye 55, 104
 Firdevsî 17
 Fîrûz 34, 35, 42, 47, 53, 97
- G**
- ganimet 41, 49, 54, 66, 71
 Garcistan 26, 35, 93
 gayrimüslimler 67
 grupların çıkarları 30
 Gûrek 64, 66, 67, 68, 69, 70, 79, 83,
 84, 85, 86, 87, 91, 94, 95, 96,
 97, 100, 101, 106, 107
 Gürcan 118
 Gışlaştan 52
- H**
- Haccac 30, 36, 44, 45, 46, 47, 48, 49,
 54, 55, 56, 58, 62, 63, 73, 74,
 75, 77, 78, 79
 Haccac karşıtları 30
 Hakan 68, 70, 73, 90, 94, 95, 96, 97,
 99, 100, 102, 106, 109, 110,
 111, 112, 113, 118
 Halid b. Abdullah el-Kasrî 90
 Halid b. Bermek 121
 Halife Hişam 95, 101, 112, 116
 Halife Ömer 78, 79
 Halife Velid 74, 75
 Hamcird Hükümdarı 65
 Hanaş 109, 123
 Hanım 36
 Hâni b. Hâni 93
 haraç vergisi 79
 Haraşî 86, 87, 88, 89, 91
 Haris b. Süreyc 113, 118, 121, 122
 Haris b. Süreye 96, 103
 Harisî hareketi 95
- Harîstân 109, 111, 112, 113
 Harizm 35, 40, 42, 44, 46, 64, 65, 66,
 67, 69, 71, 73, 76, 81, 88, 89,
 98, 121, 125
 Harizmliler 65
 Harizmşah 64, 65
 Hasan b. Ebi'l-Amarrata 93
 Hatun 30, 36, 37, 39, 41, 53
 Hatun Efsanesi 31
 Hatun rivayeti 37
 Hayyan en-Nabatî 55, 57, 61, 65, 76,
 78, 89
 Helen (Yunan) medeniyeti 18
 Helen şehir devletleri 22
 Herat 20, 25, 26, 33, 34, 121, 122
 Heytal 19, 44
 Hezâresb 64
 Hindistan 18, 75
 Hisar dağları 21
 Hiuen-Tsong 84
 Hizipçilik duygusu 75
 Hocende 40, 71, 87, 88, 91
 Horasan 28, 33, 34, 35, 36, 38, 40,
 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49,
 53, 57, 61, 62, 63, 73, 74,
 75, 81, 86, 89, 90, 93, 94,
 96, 100, 101, 102, 103, 104,
 105, 106, 107, 108, 112,
 116, 121, 122, 126
 Horasan Valiliği 36, 38, 63, 94
 Horasanlı Farslar 50
 Horasanlı İranlılar 89
 Hotan Hükümdarı 41
 Houtsma 51, 68, 69
 Huda 22, 26
 Hudayna 86
 Hun 18, 19
 Hunuk Huda 53, 60
 Hureys 46, 47
 Hurrazad 64, 65
 Huttal 25, 26, 39, 44, 45, 78, 81, 93,
 94, 99, 103, 104, 108, 109,
 111, 115, 123, 124
 Huttalan 121

Huzâî 43
 Huzar Kalesi 89
 Hz. Ali 34, 123
 Hz. Hüseyin 35
 Hz. Osman 33
 Hz. Ömer 33
I-İ
 İbnü's-Sâicî 109
 Irak 44, 48, 75
 Irak Valiliği 36, 94
 ırk 25
 İbn Amir 26, 34
 İbn Hâzim 30, 37
 İbn Hurdazbih 29
 İbn Tayfur 124
 İbnü'l-Esîr 29, 43, 95, 122, 124
 İbrahim b. Asım 109
 ihanet 67, 79, 80
 İhşîd 23
 İli Havzası 84
 İli Vadisi 74
 imparatora secde etme geleneği 74
 İmparatoriçe Wu 50
 ipek ticareti 22
 İran 17, 18, 19, 20, 34, 35, 61, 63, 76
 İran dili 17
 İran Yaylası 17
 İranlı 27
 İranlılar 28
 irtidat 27
 İsam 87
 İsam b. Abdullah el-Bâhilî 72
 İsbâcab 74
 İslâm medeniyeti 127
 İslâm tarihi 27
 İslâm topraklarının savunucusu 59
 İstemi 19
 isyan 27, 34, 44, 46, 47, 53, 54, 57,
 58, 62, 65, 78, 80, 98, 99,
 104, 113, 121, 123, 125, 127
 isyancı şehir 54
 İşkend 113
 İştîhan 67, 70, 86, 107, 121

J

Juan-Juan 19

K

K'ang 18, 22
 K'anglilar 18
 Kabac Hatun 37
 kabile 30
 kabile çekişmeleri 43
 Kapisa 25
 Kârin 34
 Karluklar 124
 Kâsân 72
 Kasru'l-Bâhilî 86
 Kaşgar 76, 77
 Katan b. Kuteybe 96, 102, 116, 117
 Kays b. Heysem 34
 Kays kabilesi 45, 75, 116
 Kays rivayet zinciri 30
 Kemerce 96, 97, 98
 Kerzenc 87
 keşif hareketi 86
 Kinâne kabilesi 116
 Kirmânî 108, 112
 Kiş 22, 39, 42, 45, 46, 50, 55, 56, 60,
 63, 71, 75, 81, 88, 100, 102,
 106, 113, 117, 121, 125
 Koreli subay 124
 kow-tow 74
 Kölçur 86
 Kûba 118
 Kunduz 25
 Kur Mağanun 56
 Kûrsûl 85, 86, 112, 113, 118
 Kusanlar 20, 22
 Kuşan İmparatorluğu 18, 26
 Kuşan tüccarları 60
 Kuteybe 24, 26, 28, 30, 31, 38, 39,
 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55,
 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63,
 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71,
 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
 80, 83, 84, 96, 102, 106, 108,
 116, 117, 119, 125

Kuzey Hanlığı 70

Kuzey Türkleri 50, 84

Kültegin 68

Kültigin 69

M

malî otorite 81

malî yönetim 95

Marquart 18, 22, 27, 31, 34, 39, 42,
51, 53, 59, 68, 113, 124

Mâverâünnehir 20, 21, 27, 28, 31,
38, 40, 41, 43, 44, 45, 50,
55, 62, 63, 70, 73, 75, 78, 79,
80, 81, 83, 84, 85, 88, 91, 95,
98, 105, 107, 110, 112, 114,
115, 116, 117, 119, 120,
121, 122, 123, 126, 127

Mâverâünnehirli İranlılar 97

Maymurg 33, 107

Me-chu'o 84, 107

Me'mun 127

Mecusî Behram Sîs 89

Medâinî 29, 42, 55, 122

Medine 39, 59

Merv 33, 35, 36, 46, 48, 52, 53, 54,
56, 57, 58, 59, 60, 63, 72, 75,
76, 89, 99, 103, 104, 107,
108, 111, 115, 117, 119,
121, 122

Merv-Rûd 33, 46, 52, 57, 103, 104,
121, 122

mevâlî 44, 45, 46, 61, 91, 93, 94,
101, 117

mevlâ 79, 93

Mezopotamya 40

Mihrican bayramı 109

millî bağımsızlık 126

millî duygu 30, 50

millî hanedanlıklar 18

Mînek 72

Muaviye 34, 36, 38

Mufaddal 12, 47, 48, 52

Muğîre 45

Muğîre b. Şu'be 65

muhafız birliği 38

Muhammed b. Kasım 77

Mukan 19

Murgab 19, 33

Musa 43

Musa b. Hazım 31, 104

Müceşşer b. Müzahim 100

Mühelleb 30, 37, 40, 42, 45, 46, 48,
50, 76, 78, 93

Mühelleboğulları 40

Müserbel b. Hırrîr 89

Müslim 90

Müslim b. Said el-Kilâbî 89

Müslüman İmparatorluğu 126

N

Narayâna 85

Narşahî 22, 23, 24, 29, 30, 36, 37,
38, 39, 41, 53, 54, 55, 56, 57,
60, 80, 95, 116, 117, 119,
123, 125

Nasr b. Seyyar 31, 54, 90, 94, 99,
101, 103, 107, 109, 116,
117, 118, 119, 120, 121,
122, 123, 127

Nasr b. Seyyar rivayet zinciri 31

Nesâ 113, 121

Nesef 33, 55, 56, 60, 71, 75, 88, 104,
113, 121

Nevâkes 109, 112

Nevbahar Türbesi 26, 34

Nihavend Savaşı 33

Nisâbûrî 20, 37

Nîzek 47, 53, 54, 57, 58, 59, 61, 107,
108

O-Ö

On Kabile 84

Orhon yazıtları 68

Osman b. Mesud 48

Ömer b. Hübeyre 86, 89, 90

Ömer'in dindarlığı 79

II. Ömer 83, 85

P

Pamir 17, 21

Panch'ao 62

R

Rabincan 45, 67, 88

Rafi' b. Leys 127

Râmîsene 55

Rebî' b. Ziyad el-Hârisî 35

Rey Valiliği 48

Ru'b Han 33

Rutbil 63, 78

S-Ş

Sabit b. Kutbe 44, 46, 59

Sabit Kutne 93, 96

Sabûh Vadisi 90

Said 40

Said b. Amr el-Haraşî 86

Said b. Osman 37, 38, 61, 64

Said Hudayna 85, 89, 93

Salih b. Müslim 59

Sâmân Huda 116

Sâmânoğulları 29, 120, 126

Sasânî 17, 18, 19, 22, 24, 33, 47, 97,
108

savaşçı sınıfı 61

Sebel 26, 48, 109

Selm b. Ziyad 39, 57

Semerkant 22, 23, 33, 36, 39, 40,
56, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 65,
66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 75,
76, 78, 79, 81, 85, 86, 90, 91,
93, 96, 97, 99, 100, 101, 102,
105, 106, 107, 113, 117,
119, 120, 121, 123, 125

Semerkantlı tüccar ve soylular 63

Sevre 94, 100, 101

Sevre b. el-Hurr 94, 100

Seyhun 17, 21, 42, 51, 66, 71, 72,
74, 76, 78, 81, 84, 85, 90, 91,
118, 124

Sicistan 35, 38, 40, 42, 63, 79

Sidre 111

Simincân 33

Sîn 77, 124

siyaset 115

siyasî ilişkiler 27

Soğd 21, 23, 25, 33, 35, 37, 38, 39,
40, 51, 54, 55, 63, 64, 67, 69,
70, 71, 72, 78, 81, 83, 84, 86,
87, 88, 89, 91, 99, 102, 105,
106, 107, 110, 113, 116,
117, 118, 124, 125

Soğd Hükümdarı Tarhun 37, 55

Soğdîyan ticareti 69, 73

Soğdîyana 17, 18, 19, 20, 21, 29, 33,
35, 42, 50, 51, 66, 68, 73, 79,
81, 92, 94, 102, 114, 125

Soğdîyanalılar 66

Soğdîyanlar 73, 79, 80, 85, 98, 100,
113

Soğdlular 54, 55, 67, 98

Su-Lu 84, 85, 91, 109, 112

Subukrî 88, 89

Suriye 104

Susuzluk Günü 91, 94, 96

Sûyâb 109

Süleym 53

Süleyman 48, 76, 77, 79, 88, 118

Şâd 25, 26

şad unvanı 36

Şah 22

Şam 47, 59

Şao-vu Hanedanı 22

Şao-vu Hükümdarlığı 36

Şaş 21, 66, 67, 68, 71, 72, 74, 75, 91,
98, 111, 113, 117, 118, 119,
120, 123, 124, 125

Şerîk b. Şeyh 123

Şîî propagandası 94, 103

Şu'be b. Züheyr 85

Şubûrkân 111

Şûmân 25, 52, 59, 60, 65, 88, 117

Şuûbiyye 30

T

- Taberî 20, 25, 26, 28, 29, 30, 37, 38,
39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46,
47, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58,
59, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 70,
71, 72, 74, 76, 77, 79, 80, 85,
86, 87, 88, 89, 91, 94, 95, 96,
97, 98, 99, 101, 103, 105,
106, 107, 108, 109, 110,
111, 113, 115, 117, 118,
119, 121, 122, 124, 125
- Taberî Tarihi tercümesi 29
- Tahiroğulları 10, 120
- Talaş Nehri 21
- Talaş Savaşı 126
- Tâlekân 33, 52, 57, 58, 103, 121
- Taraz 75, 124
- Tarhun 23, 37, 41, 48, 55, 57, 63, 64,
69, 107
- Tarım Havzası 42
- Tarkan 23, 103, 112, 118
- Tavâvîs 102
- Temîm kabilesi 56, 75
- Temîmli kasidesi 46
- Tevbe b. Ebî Üseyd 93, 94
- tımar 23
- Tibet 42, 50
- Tibet hükûmeti 42
- Tibetliler 44
- ticaret 70, 115
- ticaret merkezleri 73
- ticaret yolu 75, 76
- ticareti korumak 73
- ticarî seferler 55
- ticarî şehir 54
- Tirmizî 39, 44, 46, 48, 52, 56, 99,
104, 113, 122
- Tiyanşan dağları 74
- Toharistan 18, 20, 25, 26, 33, 34, 35,
43, 47, 51, 52, 57, 58, 59, 73,
78, 81, 84, 85, 89, 91, 92, 93,
94, 99, 101, 103, 104, 107,
108, 110, 111, 112, 115,
119, 121, 122, 124, 125
- Tokmak 75, 109
- Tomaschek 22
- Tuğşâde 36, 37, 53, 60, 70, 84, 85,
99, 117, 119
- Tumuşkes 55
- Turan 17, 19
- Turfan 74
- Tus 121
- Türgiş 21, 51, 55, 56, 83, 84, 86, 88,
91, 92, 96, 102, 107, 112,
113, 115, 118, 120
- Türgişler 51, 55, 68, 70, 79, 83, 85,
86, 90, 91, 92, 94, 98, 100,
102, 110
- Türk askerleri 20
- Türk birlikleri 67, 93, 110
- Türk göçü 20
- Türk hâkimiyeti 42
- Türk Hanı 22
- Türk Hükümdarı 63
- Türk hükümdarları 23
- Türk iktidarı 85
- Türk ordusu 38
- Türk Şâd 25
- Türk tarzı askerî sistem 19
- Türk unvanları 22
- Türk vassalları 73
- Türkçe isimler 23
- Türkistan 18, 41
- Türkler 9, 10, 19, 27, 28, 29, 36, 42,
44, 51, 86, 96, 98, 101, 102,
110, 112, 113, 117
- Türklerin yağmacı akınları 42
- Türklerle mücadele 116
- U-Ü**
- Ubeydullah 35, 36, 38, 65
- Uşrusana 22, 72, 81, 87, 111, 118,
119, 125
- Uzak Doğu 77, 102
- uzlaşma siyaseti 78, 79
- Ümeyye b. Abdullah 12, 44

V

Valide Sultan 118
 Vambery 21
 Van Vloten 29, 64, 93, 104, 105,
 117, 119
 Varagsar 86, 106
 vassal 23
 vassal devlet 81
 Vekî' b. Ebî Sûd 75, 78
 veliahtlık 23
 Verdan Huda 55, 56, 60
 Verdâne 24, 37, 53, 55, 56
 vergi 20, 21, 41, 46, 57, 63, 64, 66,
 79, 94, 95, 117
 Verka b. Nasr el-Bâhilî 54

W

Wambery 56
 Wellhausen 31, 75, 77, 78, 83, 89,
 95, 97, 98, 105, 107, 109,
 113, 116, 117

Y

Ya'kûbî 20, 26, 28, 30, 36, 41, 45,
 53, 55, 63, 66, 68, 69, 75, 77,
 111
 Yabgu 25, 26, 27, 59, 101, 111, 112,
 113, 123

yağma 54
 Ye-Tha 19
 Yemenli 49, 90
 Yemenliler 90
 yeni din 27
 Yezdicerd 33, 34, 97
 Yezid 40, 45, 46, 47, 50, 76, 78, 90,
 93
 Yuan Chwang 19, 20, 22, 25, 52
 Yüe-Çi 18, 22
 Yüe-Çileri 18

Z

Zâbulistan 25, 63, 78, 120
 zeamet 23
 Zem 35, 45, 53, 98, 102, 104, 105
 zengin tüccarlar 23
 Zerefşan 21, 22, 24, 87, 96
 Zerefşan Vadisi 21
 Zermân 99
 Ziyad b. Ebîhi 34, 36
 Ziyad b. Salih 123, 124

H. A. R. GIBB

Orta Asya'da Arap Fetihleri

Orta Asya'nın Araplar tarafından fethi, Türkler için yeni bir dinî ve siyasî yapılanma sürecini başlatmıştır. [Bu olay] Türk ve dünya tarihinde kalıcı izler bırakacak bir dönüm noktası olmuştur. Türk dünyası bu süreçte Araplarla kanlı çatışmalar yaşamışsa da, sonraki dönemlerde iki taraf, ortak bir tarihin mimarları hâline gelmişlerdir. Yüzyıllarca Türkler, İslâm dünyasının liderliğini yapmışlar: Selçuklular, Osmanlılar gibi birçok Müslüman Türk devleti kurup dünyanın sayılı ve saygın milletleri içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Söz konusu ortak tarihî yolculuğun başlangıcından bu yana bin yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen hâlâ din, medeniyet ve siyaset sahnesindeki etkileri gözle görülür bir biçimde devam etmektedir. Böylesine büyük gelişmelere yol açmış bir tarihî sürecin köklerini araştırıp gün yüzüne çıkarmak, hiç kuşkusuz çok önemli olmalıdır.

